

30054

БІБЛІОТЕКА

„Українське Слово“

ч.

41

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина перша:

ГЕТЬМАН

*

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“, Nr. 41

Andriewskyj's Erinnerungen II. Der Hetman

The Ukrainian Word Library, Nr. 41

Memoirs by Andriewskyj II. Hetman

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

(10) 3

БІБЛІОТЕКА

„Українське слово”

ч.

41

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина перша!

ГЕТЬМАН

16751

*

Берлін 1923

ВИДАВНИЦТВО
„Українське слово”
В БЕРЛІНІ

Всі права застережені

Copyright by „Ukrainske Slowo“

Buch- und Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.

1923.

Львівська державна
наукова бібліотека

35

6

Друковано в
Börsenbuchdruckerei Denter & Nicolas, Берлін.

Від автора.

Перший том моїх споминів, що вийшов з друку в Берліні накладом „Українського Слова“ рік тому, викликав зацікавлення, якого я не сподівався, і понад мої надії дуже прихильну критику. Власне ся критика, що в один голос радить мені продовжити мої спомини, спонукає мене взятися за перо й занести на папір те, що пам'ять ще зберігла мені по чотирьох роках тяжкого емігрантського життя. Дуже щасливий буду, коли мої скромні сили дозволять мені оправдати надії і сподіванки так прихильної до мене критики. А ще щасливіший буду, коли сі мої рядки спричиняться до в'яснення і правильного зрозуміння тих періодів нашої найновіщої історії, які зв'язані з іменем Гетьмана Павла Скоропадського і української Директорії.

Мукачів, січень 1923.

ЧАСТИНА I.

Г Е Т Ъ М А Н .

ГОЛОВА I.

Останні дні Центральної Ради. Настрої на Полтавщині. Полтавські губернські земські збори в квітні 1918. р.

Прихід Німців на Україну викликав не однакові вражіння на населення України. Перше безпосереднє почуття, можна сказати, більше як 9/10 частин усього населення без різниці національності, клясів і партій — се була радість. Велика безпосередня і щира радість звичайної людини, котра спекалася повсякчасної небезпеки грабунків і убійств, радість громадянина, котрий знова відчув у собі людську істоту, що має людські і громадянські права, а не самі тільки обовязки служби якомусь незнаному, занадто неясному і мало доступному розумові пересічної людини, ідолі, що оточений авреолею божественности

носив забруджену всякими шарлятанами, пройдисвітами й демагогами назву „трудо-вого народу“ або „пролетаріату“.

Та страшна атмосфера безправя й гнету фізичного і морального, яку витворили большевики за два попередні місяці свого панування, здавалося, відходила в минуле на віки, і звичайний простий „обиватель“ радів тою простою радостею, як радіє звичайний обиватель тоді, коли з його хати вибралися нарешті розбишаки, лишивши йому бодай життя.

Були, розуміється, й інші настрої. Серед фахових революціонерів, які з революції зробили собі промисл, а з агітацій та пропаганди мали собі засоби до життя, серед тих соціялістів і „демократів“, для котрих соціялізм став родом професії, а „демократизм“ парадною одежиною на сьогоднішній день, такої радості, як у звичайних — „простих“ обивателів годі було сподіватися! Але більш помірковані поміж соціялістами і революціонерами були всеж бодай почасти задоволені, бо від нового режіму в кожному разі не сподівалися для себе таких утисків, яких декому з них (особливо українським соціялістам) довелося зазнати від своїх єдиновірців і zarazом конкурентів — большевиків. Свої люде в Центральній Раді і в уряді були

запорукою безпечности і прощення за старі гріхи, а декому знов усміхалася принадна перспектива влади!.. Ненависть до большевиків була великою навіть серед них. Багато з них активно, хоть і потаємці, допомагали скинути ненависну їм владу: посиляли стратегічні інформації наступаючим українсько-німецьким силам, організували повстання і змови в заціллю і шкодили большевикам усякими іншими способами. Таке робили, приміром, українські С.-Д. в Полтаві.

Але з другого боку для розумніших із сучасних панів положення ясно було, що Німці хоть як маніфестують свою льояльність до українського „уряду“, однак прийшли на Україну зовсім не на те, щоб гратися з нашими безвусими політиками в „соціалізм“, робити всякі експерименти з „вивласненням“, „націоналізаціями“, „соціалізаціями“, автономіями для меншостей, вигадувати найдемократичніші системи державного правління і розв'язувати тому подібні великі проблеми, за якими Центральна Рада доси не мала часу звернути увагу на більш близькі і реальні для неї самої і для Німців справи. Ні, задання Німців були далеко простіші і реальніші: зібрати з України як найбільше хліба, цукру, скотини і всякого іншого добра, незалежно від блага якихсь „клясів“

і навіть самої утвореної ними нової „самостійної“ держави. Се добре було відомо усім, і розумніщі з наших державних мужів уже приготовлялися пристосувати свої догмати й теорії до нових обставин, тим більше, що кожному ясно було, що всі експерименти з соціалізаціями провалилися в самім своїм початку. Ні народ до того не був приготований, а найменше були приготовані самі їх ініціатори: тогочасні учителі і водителі народні. Їм треба було пристосовуватися до нових обставин і вони се робили, або пробували робити. Одним се удавалося більше, другим менше, а дехто голову тратив, не знаючи, на яку тепер ступити. Наші провінціяльні соціалісти, що за часів Керенського і Центральної Ради позасідали на високих громадських посадах, тепер знайшлися в цілком безпорадному стані. Треба було говорити по європейськи і з європейськими людьми, а з наших панів ніхто європейських мов ані звичаїв не то що не знав, а подекуди то й встидався, бо ще був пересякнутий славними старими традиціями: пережитками російського нігілізму.

При самім приході Німців у Полтаву одразу далось відчути нашим полтавським високим особам ніяковість їх становища. Коли німецьке військо вступило у місто, годилося чемним господарям, як слід,

приняти й привітати нових своїх союзників і, нема де правди діти, — благодітелів.

В таких випадках, як усім відомо, різні громадські уряди й інституції шанують гостей обідами, бенкетами і т. п. Знали се й у нас. Але хто має уряджувати ті прийоми, коли наш полтавський льордмер Косенко (український С.-Д.), котрий крім своєї мови (власне поганенького мало-російського жаргону) ніякої іншої не знає і на віку своїому мабуть ні разу не надів краватки? Ба, навіть „піджака“ (маринарки) я на ньому ніколи не бачив: він вічно ходив у якійсь демократичній „куртці“! Такий самісенський і голова губернської земської управи, український С.-Д. Михайло Токаревський. Я дуже цікавий був би колись побачити їх в європейським одягу, але доси мені сього не доводилося. Се не шутка, а чистісенька правда. Мої земляки з Полтави потвердять мої слова.

Та з тим ще пів біди: понадівалиж за кордоном європейські смокінги і фраки наші У. Н. Р.-овські члени місій і комісій, усі оті „кооперателі“, котрі подібно нашим полтавським репрезентантам до того часу не мали поняття, як завязати краватку („галстух“), і не відали на що взагалі існує біла камізелька („жилет“)! Не знаю, чи мені повірять читачі, але даю слово, що видну політичну фігуру і кілька-

разового голову українських міністрів Б. Мартоса, котрого я знав у Полтаві не менше, як десять літ, я у перше побачив у маринарці і в ковнірчику за кордоном — у Берліні в літі 1920. року!

З європейськими мовами також була біда невелика. Саме тоді у нас в Полтаві перебувало кілька заложників Галичан (директор яворівської гімназії Іван Прийма, адвокат др. Ілярій Боцюрків, свящ. Теофіль Чайківський) — вони могли бути (як і були пізніше) перекладчиками. Але от справжня біда: — при привітах є міжнародній звичай перші тости підносити за голови держав. Отже наш полтавський льордмер і голова губерньського земства мали виголосити „hoch!“ німецькому кайзерові! Такого гріха тоді ніяк не могли допуститися правовірні українські С.-Д. і тому вони категорично відмовилися від участі в прийняттю.

Прийняття офіційально було уряджене українським „військом“ для німецького „війська“.

Я повернувся у Полтаву саме на другий чи на третій день по тім святі, і мені розказували про нього учасники під свіжим вражінням. Приняття вдалося на славу. Вечеря відбувалася у великій салі будинка губерньської земської управи. Український стиль архітектури, меблів, українські сти-

льові образи й прикраси зробили на Німців величезне вражіння. Тут вони у перше на власні очі побачили докази висоти тої української культури, про котру дехто з них можливо тільки тут у перше й почув.

Все обійшлося по людськи. Німецька військова орхестра грала український і німецький національні гимни (у нас не знали ні того, ні другого, бо такими „дурницями“, як гимни, годі було тоді крутити собі голову нашим політичним і громадським діячам. Хоть наприклад „Ви жертвою палі в барбє ракавой“ знав кожний з них, і вважалося ознакою доброго тону співати і грати сю пісню не тільки при публичних маніфестаціях, але і на приватних сходинах чи у товаристві). Пили, як належить, і за здоровля німецького імператора, і голови українського уряду. Були й танці. Правда, відчувався брак дам, бо українська суспільність ще не витворила тоді такого „сословія“: поки що існували у нас „дівчата“, або „товаришки“, а сі категорії дам, як відомо, не придатні для такого незвичайного у нас ужитку, як офіційльне прийяття європейських панів. Зате сей брак надолужено було українською гостинністю. Старим звичаєм наші вояки так напоїли своїх гостей, що ті під ранок другого дня буквально лізли рачки зі сходів!

Нещирість у відносинах між українським урядом та його заступниками і німецькою офіційно дружественною, а фактично окупаційною владою давалася відчути з перших же часів. Про заховання Німців за часів Центральної Ради і за Гетьмана докладніше скажу низче, тепер же мушу про се згадати для того, щоб ясно намалювати картину тодішних відносин між ріжними верствами людности в „самостійній“ українській „Народній Республіці“. Мабуть не було тоді й одного громадянина тої „самостійної“ республіки, який би в ту самостійність вірив. Всі і всюди не криючися говорили, що ся самостійність триватиме доти й постільки, поскільки і доки „самостійна“ республіка зможе постарчатися Німцям хліб.

В київських газетах якийсь зловбий Москвин пустив шутку, яка стала популярною тоді серед ворожої українству інтелігенції:

„От Кієва до Берліна
Ще не вмерла Україна,
Гайдамакі ще не здалісь
Deutschland, Deutschland über alles...“!

Розумів ситуацію і народ — селяне й робітники. Коли серед українського робітництва великого одушевлення своєю дер-

жавою годі було чекати, бо національну свідомість його учителі й вожді замінили йому свідомістю клясовою, то селянство, власне хазяйни-хлібороби ставилися до „своєї“ влади скептично або й ворожо, бо раз, всі оті половинчасті соціалізаторські експерименти Центральної Ради ніколи не задовольняли ні бідніщих, ані багатших його елементів, а вдруге і найголовніше тому, що наш селянин вже досить розумний був тоді для того, щоб відрізнити справжню владу, яка має за собою силу і котрій хоч-не-хоч, а мусиш коритися (Німці), від тої жалкої видимости, котру уряд і члени (правда, не всі) Центральної Ради старалися представити, як свою владу, опіраючи її на „довіря народу“, довіря і підпору з боку „робітничих мас“ і інші тому подібні фікції, може комусь і приємні, але цілком нереальні. Багатші селяне-хлібороби, ті просто ненавиділи свою „українську“ владу за її попередню політику до них, котрої, як видно було, і теперішня модифікація тої влади не намірялася змінити. Осталися знов усі оті ненависні „земельні комітети“, котрі мали бути опікунами над заможніщими, а до того Центральна Рада відразу ж видала декрет (зредатований Німцями, се всім було відомо) про те, щоб найбільше було обсіяно землі, і за виконанням того декрету мали дивити-

тися також ті самі комітети, організовані Селянською Спілкою з „біднейших“. Цікаво, як виконували той декрет деякі „саботажники“.

Десь у початку квітня відбувався в Полтаві якийсь з'їзд (чи не статистиків) з цілої Полтавщини. Ті, що поприїжджали на з'їзд, розказували сумні речі. „Кооперативні спілки“, що їх організовано було з рамени Центральної Ради для засіву, хоть і працювали подекуди, але не дуже інтензивно, тай мало їх було. Біднішим селянам, хоть і було де, та не було чого сіяти, а багатші, або не хотіли сіяти, або боячися терору своїх комітетів сіяли... половину!

— На якого чортового батька сіятиму хліб, щоб потім мої труди, мою кривавицю забрали Німці, або голота? Хай сіють Грушевський та Ковалевський (тодішній міністр хліборобства, славнозвісний Микола Ковалевський) — ті, що Німців нам навели та грабували нас в осени! Або нехай селянські спілки на них працюють!...

Такі настрої й факти привіз хтось з константиноградського повіту і розказував мені з сумом якомсь в Українськiм Клюбi. Правда, озимину було засіяно ще за нормальних часів — до большевиків і до третього універсалу Центральної Ради і тому, що в звичайних умовах, то й в звичайній

кількості, але на яровий хліб були вже гірші вигляди, головне через вище зазначені причини. Щож то принесуть жнива? Що до них, то перспективи були зовсім не-веселі, бо „кооперацією“ певно не багато зжалиб, а при сучасних порядках більші хлібороби власники — мужики, що мали супроти держави самі обовязки і не мали ніякого голосу і абсолютно ніяких політичних прав, очевидно, не мали ніякого наміру своїм хлібом піддержувати ні такого політичного устрою, ані уряду, котрий себе звав, правда, „українським“, але фактично не був ніяким, а мусів бути послухним виконавцем німецьких наказів. Про поміщиків нема чого й говорити: їх відношення і до Центральної Ради, і до України було вже досить знане і не було ніяких нових даних, щоби його змінити в инший бік. Для них майбутні жнива, се було повторення торічних мук з „робітничими комітетами“, „рабоче-селянським контролем“ і т. п., і то все для того, щоб потім віддати урядові свій хліб в „порядке реквізиції“! Але, що найбільш ненормальне було в цій тій ситуації се, що власне коштом тих більших і середніх хліборобів, котрих в ніякий спосіб і близько не пущано до влади, власне їх коштом було заключено договір з Німцями, бож очевидно, що ні цукру, ні скоту до про-

дажі, ані хліба не мав ані пролетаріят, ані безземельне і малоземельне селянство, а власнеж вони і тільки вони самі репрезентували владу, бо так звана „трудова“ інтелігенція українська й неукраїнська, котра засідала в Центральній Раді, не могла йти на рахунок: поза своєю „трудовістю“, що творила ціле її майно, вона здебільшого заступала тіж самі верстви населення, або й нікого не заступала, проскочивши до Центральної Ради через свою демагогію і всякі політичні хитросплетенія.

Для всіх, а в першу чергу для Німців ставало все ясніше, що „влада“ Центральної Ради не має власне ніякої влади. А тут хоть би між самими членами урядових партій була єдність і однодушність — так де там! Ті, що позахвачували вищі посади в Києві, держалися їх міцно, у тих же, що зісталися дома в провінції, чим даліше пробуджувалася зрозуміла і, як на їх виховання та світогляд, цілком природна заздрість: „Чом на міністерських кріслах сидять Петро або Йван, а не я? Чим я гірший?“ А понеже для того, щоб дорівнятися до більшости тодішніх міністрів, справді не вимагалось якихось надзвичайних природних якостей, великої освіти або заслуг, то аспірації кожного члена партії С.-Д. або С.-Р. (не говорячи вже про С.-Ф., котрої більшість членів бодай люде з осві-

тою) були цілком оправдані. Починалася глуха боротьба центра з периферією, столиці з провінцією, сьогоднішніх міністрів з міністрами in spe.

Уряд під впливом страшного безладдя може й справді схотів дати на місцях деякий порядок, „зв'язатися“ більше з своїми провінціямильними органами і хоть трохи взяти владу до своїх рук — централізувати її. В тій цілі малося на думці дати більші адміністративні права губернським комісарам, настановити цілий ряд урядовців з центру і т. д. Для того, щоб підготувити громадську думку для тих скромних реформ і щоб познайомитися з настроями населення, з Центральної Ради вислано було в провінцію таких „комісарів“, що мали вияснити урядові пляни і заручитися симпатіями як найширших, доступних впливові уряду, кол населення.

Десь в кінці березня чи в початку квітня 1918. р. прибув такий комісар і в Полтаву. Розіслав запрошення до всіх громадських і урядових установ, до товариств і до деяких окремих осіб. Я, яко губернський комісар освіти, також дістав запрошення.

В призначений час приходжу до „столової“ в губернській земській управі і на превелике моє здивовання застаю дуже мало і незнайомих мені людей. Ні міського голови, ні голови губернської земської

управи нема — а сеж видні члени українських С.-Д. Зате є кілька заступників від різних робітничих організацій. Сам комісар, з котрим я познайомився, симпатична людина у військовім убранню, пояснив мені коротко про ціль свого приїзду й інформується в мене про місцеві умови. Був здивований, що немає нікого від земського і міського самоврядування. Нарешті після очікування одкриває збори, поясняє присутнім ціль свого приїзду і розказує про наміри уряду. Його слухають неухважно, і піддержки він собі не знаходить. Зате багато опонентів. Зараз же забирає голос якийсь заступник залізничних робітників і найчистішою московською мовою пояснює комісарові, що робітникам зовсім не потрібно ні його, ані Центральної Ради, що вони потребують своєї „рабочей“ влади і т. д., і т. д. За ним якась „товаришка“ говорить то саме, тєюж самою мовою, але з сильним жидівським акцентом. Та комісар, видно птиця бита, відгризається і старається підробитися під товарищеський тон, але цілком даремно. Стараюся і я йому допомогти в міру моїх сил, та всі наші старання справляють вражіння тільки на українську частину зборів, правда, більшу численно, але слабшу на завзяття. Побачивши такий склад зборів і настрої, комісар не одважився навіть поставити на

голосовання своєї резолюції (звичайний наш спосіб висловити громадське довіря урядові, або комусь іншому), а зазначивши, що се збори лишень перші — інформаційні, що він незабаром скличе нові збори, де прийде більше людей, він розв'язує зібрання. Але другого він таки й не скликав, бо годі було осягнути чогось від тих кругів, від яких він найбільше сподівався допомоги — власне від українських соціалістів — у них назрівали нові пляни, нові ідеї, нові змагання... автономістичні.

Речником сих автономістичних змагань стала полтавська губернська земська управа, а найбільше її голова Михайло Токаревський. Полягали вони в тім, що губернська управа хотіла мати абсолютно вільну руку в Полтавщині і не підлягати (або найменше підлягати) центральному урядові. Виявлялися сі змагання в тім, що губернська управа не хотіла числитися з комісарем Центральної Ради, Андрієм Лівіцьким, а пояснялися вони головне тим, що голова губернської земської управи був не в добрих відносинах з ним. Вони хоть обидва були українські С.-Д., але А. Лівіцький був не в ласці у місцевого відділу партії. В приватних балачках Токаревський висловлювався нераз, що такі виборні органи, як земства, не можуть знести ніякого „централізму“, що їх, мовляв,

вибрав „народ“, вони йому мають давати справоздання за свою діяльність, що вони мають досить розуму, щоб правити Полтавщиною і самі і т. д. Він висував проєкт „федеративного“ устрою Української Народньої Республіки, котра мала би бути поділена на краї (як швейцарські кантони) зі своїми власними соймами (губернські земські збори) і урядами (губернські і повітові управи) відповідальними лишень перед своїми виборцями...

Серед таких настроїв підготовлялися губернські земські збори. На них мав бути і губернський гласний О. Янко (укр. С.-Р.) — член Центральної Ради з великим впливом і трохи не міністр. Він все конкурував з Токаревським, як кандидат на голову полтавського губернського земства. Управа готовила на збори два боєві доклади: критику урядового „централізму“ і про перевибори до українських установчих зборів. Перший доклад мав представити перед урядом думки земства в згаданому вище дусі. „Автономістичні“ домагання підкріплялися суворою критикою уряду — се було найголовніше і найбільш безтактовне. Другий доклад мав пропонувати губернським земським зборам, аби вони домагалися перевиборів до українських установчих зборів, які мали відбутися в травні б. р. Сі останні домагання мали повну ра-

цію, коли взяти на увагу обставини, в яких відбувалися вибори і теперішній склад членів майбутніх установчих зборів. Власне вибори відбувалися підчас першої московської навали і часто уже при большевиках (як от нпр. у самій Полтаві, у Гадячі і багато деінде). Зрозуміло, хто, як і кого вибірав під большевицьким терором. Половина складу депутатів були большевики, рештаж українські соціалісти, при чім здебільшого найлівіщі, а переважаюча частина з них українські С.-Р. Коли большевиків було вигнано з України, то з ними утікла й большевицька половина майбутніх установчих зборів. Панами положення і законодавцями оставалися майже самі українські С.-Р. та небагато українських С.-Д. Від таких установчих зборів можна було сподіватися всего — аж до диктатури „трудового селянства“, тільки не розумної державної творчости. Се було ясно всім і здавалося, що доклад про перевибори до установчих зборів буде прийнято губерньськими зборами прихильно. Та наскільки корисним — на мою думку — був другий доклад, настільки було безтактним вносити перший, а особливо безтактна була критика молодого й неокріпшого ще як-ні-як, але першого уряду української самостійної держави, котра серед своїх власних громадян мала, здавалося, самих

ворогів, бо друзів її щось мало було видно. Найбільше у нас в Полтаві се було на користь, нашим ворогам, котрі одразу ж з приходом української влади отверто повстали проти неї і то під проводом такої видатної і популярної особи, як славнозвісний московський письменник Володимир Короленко. Тут мушу спитися трохи на сім, аби читач точно міг уявити собі тодішні настрої і цілу атмосферу тодішньої політичної боротьби.

Як тільки прийшло в Полтаву українське військо, зараз же проти нього (а власне проти українського уряду) почалася скажена агітація консервативних, ліберальних і найрадикальніших москвофільських кругів. Люде наче забули про недавні страхиття большевицького режиму і про те, з якою надією чекали хоть кого-небудь, хоч якої людської влади, якаб визволила їх з тих страшних нелюдських умов життя. Коли більшість сільського населення і пересічний міський обиватель зітхнув спокійно, то московські й москвофільські кола розперезалися цілком. Відразу забулися убивства, „реквізиції“, труси, арешти, большевицькі тортури, бо українське військо дозволило собі „страшні й нечувані злочини“: власне жовняри в своїх касарнях в будинку духовної семінарії ви-

пороли шомполами кількох місцевих Жидів-большевиків. Правда, було й одно одні сеньке убивство. Український патруль, зустрівши на вулиці деякого Товкача, знайшов у нього посвідку, що він працював разом з большевиками. Він того й не відпирався, і його тут же на вулиці було розстріляно.

З нагоди тих „страхить“ Короленко відкрив цілу печатну кампанію проти „небувалих жорстокостей“ нової влади, взивав до гуманности, протестував, благав, грозив і т. д., і т. п. Людина, що пальцем не рушила і слова не промовила, щоб оборонити нещасних, яких ще тиждень тому мордували большевики, тепер підіймала страшний галас ізза дурниць власне для того, щоб здискредитувати нову владу і лишень тому, що вона була українською. А може й тому ще, що Короленко власне тільки тепер мав певність у своїй безкарности? Правда, що в деяких (переважно українських) колах се лицеміря знаного „гуманіста“ викликало обурення. Проти нього виступив печатно прибувший в Полтаву разом з українським військом інженір Макаренко. Але в московських, а особливо жидівських колах голос „славного руссаго пісатєля“ зробив свою роботу, і публична опінія міста Полтави, тай поза Полтавою, вже не була така прихильна до української

влади, якою могла б (не говорю вже повинна б була) бути.

Вже коли я тут згадав про Короленка, то варт трошки більше сказати про його відношення до української справи взагалі. Хоч про нього й звикли говорити саме добре і може зробили йому тим не зовсім заслужену славу „ідеальної людини“, „великого гуманіста“ і т. п., та я думаю, що до правдивого і всестороннього освітлення його особи не зайвим буде описати кілька епізодів, котрих ми — Полтавці — були свідками за часів революції і які можуть характеризувати його з іншого боку.

В перших числах квітня 1917. року (коли не помиляюся, 3-го) в Полтаві зібрався перший з'їзд учителів з полтавського повіту. Привітати той з'їзд прийшов я, як делегат від спілки учителів середніх шкіл, і Короленко від самого себе. В своїм привіті він найбільше налягав на цитат з Шевченка, котрого слова він по своєму перекрутив: „і чужого навчайтесь і свого не забувайте!“ (Він говорив, як і звичайно, по московськи.) Після привітних промов з'їзд вибрав його й мене, щоб ми разом зложили текст привіту Центральній Раді, котра якраз в той день мала зібратися у Києві. Я накидав і предложив йому приблизно такий текст привіту: „перший полтавський повітовий учительський з'їзд засилає свій

привіт вибранцям землі української і висловлює свою надію, що вони виведуть Україну на шлях вільного життя.“

Він запротестував проти сего тексту.

— Може бить в етих словах кроється намьок на какую то „самостійність“? — Я как пісатель на ето согласіться не магу! —

На моє здивоване запитання, при чому тут його письменництво, він не відповів нічого, але продовжував стояти на своєму. Тоді і я уперся і заявив йому, що я від свого проєкту не відступлю, а пропоную зложити йому свій текст і обидва тексти винести на вибір зборам. Коли він побачив мою рішучість, то тоді відразу згодився зі мною, і мій текст було ухвалено й послано. Я з ним близьче зіткнувся тоді у перше. Він справив на мене вражіння людини славолюбивої й хоробливо амбітної, котра найбільше боїться за свою славу і свій авторитет. Але українофобство його мене вразило і здивувало. Сего я не міг допустити у письменника з такими широкими й гуманними поглядами, за якого я його звик уважати за загальним голосом його почитателів. Його специфічне українофобство виявилось й пізніше у формі його протестів проти варварства „гайдамаків“ — але цікаво зазначити, що підчас другої московської навали (в 1919. році і пізніше) „знаний гуманіст“ знова ні словом не обі-

заввся проти большевицьких жорстокостей. Більше того, коли люде просили його, щоб він хоть слово сказав в оборону нещасних, коли справді одного його слова перед большевицькою владою досить було, щоб облегчити долю тортурованих, він ні р а - з у того не зробив, одговорюючися тим, що він до „політики не мішається“. Се визвало злобу проти нього уже не самих тільки українських, але й московських кол. (Про сі останні факти розказували мені вже пізніше очевидці, які цілком заслуговують довіря. Між иншим стара й поважна пані — мати В. І. Полетики, котра проживала у Полтаві літом-осеню 1919. року підчас і після Денікинських нашествій на Україну.)

В тіж часи, про які йде мова — саме на переломі, коли українська молода й неокріпла ще влада була zagrożена з усіх боків, уперта й завзята боротьба Короленка проти неї давалася нам — Українцям відчути дуже боляче, тим більше, що його нарікання й обвинувачення були по більшій часті цілком безпідставні і несправедливі.

В такій атмосфері ворожости до уряду критика його з боку, здавалосяб, найблизчих до нього людей і найавторитетніщої на цілу Полтавщину інституції була убійчою для авторитету української держави. Для мене принаймні се було очевидно. Я

намагався переконати в тім і Токаревського та його товаришів. Очевидно, що існуючу владу я міг поважати найменше, бо власне вона об'являла мене, як несоціяліста, безправним парієм серед інших українських „справжніх“ громадян. Очевидно також, що українські соціялісти мусіли поважати й обороняти владу своїх товаришів, але найбільш очевидно було, що всі Українці повинні були проти об'єднаного ворожого фронту стати об'єднано на оборону своєї національної влади. Такі доводи приводив я Токаревському і його товаришам, але всі мої слова не зробили на них ніякого вражіння. Мені було відказано, що здорова критика тільки корисна для кожного уряду і відкрито тому подібні банальні істини. Тоді я заявив, що виступлю проти їх доклада.

На земських зборах (десь в середині квітня), як і треба було сподіватися, центральною фігурою був О. Янко. Він авторитетно виступав в імени уряду і Центральної Ради, говорив „ми подбаємо“, „ми зробимо“ і т. д., але коли на нього з усіх боків насіли з критикою й докорами, він одразу спав зі свого авторитетного тону. А критиків мав проти себе аж за багато. В першу чергу накинувся на Центральну Раду К.-Д. Ярошевич. Прекрасний промовець, він дуже їдко і з

сарказмом висміював „наш“ уряд, „нашу“ самостійність, „наш“ новий прапор і т. п. Ще перед засіданням він зустрів мене в коридорі і побачив у мене в петельці жетон Арх. Михайла (тоді тризуба ще не можна було нігде дістати). Він єхидно усміхнувся і промовив до мене насмішливо:

— Нащо Ви, Вікторе Ніканоровичу, чіпляєте на себе отсі цяцьки? Аджеж і так усі знають, що Ви Українець і завзятий „самостійник“! Носити герби, се ще мало для того, щоб утверждати „самостійність“!

— А я сими „цяцьками“, як Ви кажете, не „самостійність утверждаю“, а от так собі декого, як тих бичків червоною плахтою дратую, а собі з того утіху маю, Дмитре Осиповичу, — відгризся я йому.

На зборах він, щоб допекти мені, продовжував все в тім же роді насмішки наді мною і над українською державою. Не відставали від нього і ще пара кацапствующих гласних (між ними славнозвісний Носар з Переяслава). А тут прийшла критика ще й від своїх. „Автономісти“ напали на Центральну Раду з другого боку. Одинокий оборонець її, О. Янко, відразу — як то кажуть — спустив з тону і став признавати „деякі“ помилки і обіцяв їх поправити.

На превеликий мій жаль, я був самотнім, що виступив без усяких застережень, яко

оборонець Центральної Ради, її політики і уряду. Мій виступ виглядав, як поява білого крука. Поскільки я відповідав Ярошевичові, то моя промова знаходила співчуття, живі відгуки між українськими соціялістами і вони мені плескали, колиж я став приводити аргументи, що в Центральній Раді сидять демократи і соціялісти, котрі благо народа розуміють однаково, як і їх товариші, що тут засідають, то я помітив насмішливі погляди сих „товаришів“ і почув їх іронічні уваги. Але серед публики запанувало повне здивовання: „як то, Андрієвський виступає в оборону соціялістів проти їх товаришів? Кумедія тай годі!“

Справді се була комедія, тільки не з мого боку, бо я по ширости хотів піддержати авторитет Центральної Ради: звичайно не тому, що там засідали соціялісти, а тому, що се була влада української держави і в той час мала проти себе самих ворогів. Серед публики всеж таки найшлися люде, котрі мене зрозуміли і потім дякували мені за мою промову.

Зате ніякої „кумедії“ не було з боку українських соціялістів. Вони одразу помирилися що до критики уряду, і Янко признав рацію „справедливої“ критики. Але ще ліпше порозумілися що до другого докладу. Його було знято, бо Янко приобіцяв, що установчі збори зйдуться тільки

на те, щоб самі себе розв'язати і призначити нові вибори. Не знаю, чи хто повірив тоді його словам, але тільки не я був серед тих легковірних! Я й тоді був і доси є певний, що як би зійшлися ті установчі збори, то українські С.-Р.-и не випустилиб зі своїх рук влади, що далася їм так легко і булиб пописали такі закони для ново-народженої Української Народньої Республіки, які вони вже писали й до того в Центральній Раді і потому в Директорії, на Трудовому Конгресі і в інших вирадах, де лукава доля давала їм нагоду для їх державної творчости! . . .

Як би там не було, але по вигнанню большевиків проти них була велика реакція в народі, що відбивалося і на гласних і давалося чути на земських зборах. Помимо тої політики, що диктувалася власними амбіціями деяких гласних, вони не забули і про земську справу. Думаю, що історія ще оцінить колись по заслугам роботу полтавського губерньського земства того складу. На жаль, її в самім розцвіті перервала друга московська навала. Гласні і земські служачі, а найбільше управа, ніби передчуваючи, що вони не матимуть досить часу на народню роботу, одразу горячково і по щирости в міру і понад міру сил своїх взялися до національного будівництва. В першу чергу

для того треба було позбутися всіх невідповідних або шкідливих для тої роботи елементів. До таких між иншим належав один із членів управи, на призвище Черненко. Се був молодий хлопчина — большевичок, у котрого, на жаль, темперамент переважав його розум. Понеже він мав якусь агрономічну освіту і заявив себе прихильником соціалістичного напрямку, то того було досить, щоб вибрати його за члена управи ще до большевиків. При них він скомпромітувався своєю службою і допомогою їм, через те його присутність серед управи була небажаною навіть для українських соціалістів. Але як його позбутися? Сам він не хотів добровільно покинути своєї посади, формальних провин по службі не мав, а закинути йому симпатію з соціал-демократами большевицького толку, на се годі було одважитися комусь, бо він з таким же правом міг довести, що соціалісти якогось иншого толку мало чим, або й нічим не різняться від нього. Мали відбутися вибори ще кількох членів управи і нова реконструкція управи, а він мав лишитися на перекір загальному бажанню. Не знати, як би скінчилася ціла справа, колиб їй не допоміг маленький інцидент в наслідок моєї шутки. Коли подавали записки з призвищами кандидатів на управу, то я на своїй написав першим його імя,

тоді Леніна, Троцького і всяких інших большевиків. Коли голова зборів Андрій Лівницький читав мою записку, то в салі учувся загальний регіт і іронічні уваги на адресу Черненка. Се його страшно розлютило. Він підскочив як ужалений і звернувся до зборів з цілою тирадою сердитих фраз. З його промови виходило, що він не допустить насмішок над собою, що він ще себе, мовляв, покаже в будуччині, а поки що відмовляється від посади члена управи, бо бачить, що загал йому не довіряє. Його заяву прийнято було з загальним задоволенням і на цім інцидент скінчився. Нова управа була „ділова“. Янкова партія, що виставляла його на голову, потерпіла поразку. Токаревського обрано за голову, а решта членів управи була, або з українських соціалістів, або з людей непартійних, алеж фахових у земській роботі. До таких між іншими належав Юрій Юрєвич Соколовський, пізніше міністр продовольчих справ при Гетьмані, і Володимир Полетика, пізніше радник при віденським посольстві. Отже настрої земських зборів, як і цілої людности, був тоді дуже реальний: не тільки большевики з їх демагогією не користувалися симпатіями широких верств, але й самі українські соціалісти, здається, починали розуміти, що своїми власними силами і своїми випробуваними звичайними

способами годі працювати надалі і тому кляч „єдиного соціалістичного фронту“ все більше ставав непопулярним навіть між ними (принаймні в більшості).

Для полтавського губерньського земства се протверезіння тодішніх панів політичної ситуації мало особливо важне значіння. Вибрана тоді „ділова“ управа дуже багато зробила і для Полтавщини і для національної української справи. З нею муіли числитися гетьманські міністри за часів найчорнішої реакції, і тільки тим її складом та її реальною і корисною роботою треба пояснити, що гетьманський уряд не на-смівся її замінити (як се він робив з іншими) на свою „ділову“ управу аж до кінця гетьманського періоду. Сю управу (з малими змінами) застала й Директорія і пізніше большевики.

Резюмуючи все вищенаведене, думаю, що не помилюся, коли скажу, що Центральна Рада не мала в ті часи опори ні серед якої верстви населення української „Народньої Республіки“, натомість мала багато ворогів, а серед кол найблизчих до неї помічалася байдужість і розлад. Не дивно отже, що при перевороті ніхто не виступив активно в її оборону — тай цілком зрозуміло чому: ті елементи, на котрі вона могла опертися (заможніще і свідоме селянство і не соціалістична інтелігенція українська), вона

свідомо від себе одпихала, тіж, на котрі вона хотіла опертися, не бачили в ній заступниці тих інтересів, що вона все висувала на перший плян, власне інтересів клясових: монополію оборонців клясових інтересів взяли на себе большевики.

А що справді були елементи, на котрі українська національна влада могла опертися, про се свідчить не один факт того і пізніших часів. Згадатиб хоч би й про відому делегацію від українських хліборобів з Полтавщини під проводом С. Шемета і Шкляра, з якою так нетактовно обійшлася тодішня найдемократичнішо-соціалістична влада (про се див. спомини С. Шемета в „Хліборобській Україні“). Немає отже нічого дивного, що Німці, бачучи, на якій основі спочиває влада їх нових союзників, зробили правильні виводи: що при тій владі вони недовго возитимуть хліб з України. Безтактне поведення Голубовича, Ковалевського, Жуковського й інших тодішніх „міністрів“ з їх союзниками й протекторами, очевидно, додало куті меду і в результаті сего фактичні пани на Україні настановили й новий уряд — прийшов на сцену Гетьман Павло Скоропадський.

Г О Л О В А ІІ.

Вибори Гетьмана і вражіння від них і від перших кроків Гетьмана. Міністри з Полтавщини — Лизогуб і Соколовський. Перші кроки Національного Союзу — відозви до Гетьмана і до німецького народу. Призначення В. Липинського послом до Відня і наші надії.

Про зміну влади я довідався в дуже оригінальний спосіб. Ранком 1. травня я позвонив до когось по телефону з моєї канцелярії. Мене довго не сполучали, а в трубку я тимчасом дуже ясно почув чийсь розмову (видно переплуталися сполучення). Розмова була така цікава, що я й про справу свою забув:

— „... уже нове правітельство... Центральной Радѣ канѣц... Вибрано Гетьмана, і ми теперь подданіє єго ясновельможності... Канѣчно Нѣмци... Переворот без всяких жертв, порядок образцовий, а больше известій покаместь не получено... как только узнаю что нібудь нове, сейчас же Вам сообщу...“

Я забув про що й говорити збірився, кинув слухавку і чим скорше подався на вулицю — може побачу кого знайомого, щоб довідатися про якісь вісти з Києва. Подібної новини, признаюся, я ніколи не сподівався. Перше почуття від мимохіть підслуханої мною розмови се було недовіря і радість — безмежна радість, що навіть не давала вірити в можливість такого великого щастя... Деж таки, ми маємо Гетьмана!... Стару традиційну українську владу... Гетьмана з усіма ознаками нашої національної української влади. З булавою, бунчуком, гетьманською корогвою, з усіма отими історичними аксесуарами, про котрі я і пара моїх друзів і однодумців потаємці мріяли ще на гімназіяльних і університетських лавах, ховаючи наші не-смілі і соромливі мрії про цілу ту „бутафорію“ від суворих насмішок „науково“ і „реально“ мислячих товаришів і „товаришів“. Невжеж справді здійснилися юнацькі наші мрії — неvilleж ми „романтики“, „сентименталісти“, „шовіністи“, неvilleж ми мали правду за собою?... Значить, перемогла таки здорова національна стихія над модерними сухими доктринами і сілльогізмами, значить, в народі таки заговорив голос к р о в и ... козацької крови, розлитої на нашій землі, на польських і московських плахах, на турецьких галерах

і в московських казаматах, — тої крови, що наші діди й прадіди розливали не жалуючи „за славу козацьку і за віру християнську“, під тою булавою і під бунчуком, а не під червоним прапором за восьмигодинний робочий день і во ім'я інтернаціонального пролетаріату!...

Так, я був і лишився старим романтиком... Для мене саме тільки слово „Гетьман“, се був аргумент більш вартий і переконуючий, ніж усі томи К. Маркса разом з додатками, ілюстраціями і коментаріями всяких Енгельсів, Каутських, Зомбартів, Жоресів, Плеханових: — усіх тих світочів модерної науки, откровеніями котрих намагалися колись просвітити мою уперту і неподатливу хахлацьку голову „товариші“... Аж тепер я знаю, кому служитиму, знаю, що мій народ репрезентує його власна національна — з дідів прадідів його влада, знаю, що ся влада не дасть його на глум усяким Рафесам, Оберучевим і ще яким там просвітителям дурних хахлів сучасними огнями. Аж тепер я з гордістю, а не з якимись оправданнями, як доси, можу перед кождим сказати, що я є горожанином великої держави, котрої — як дотепер — не посміє образити якийсь плюгавенький „товариш“, бо на її чолі стоїть „Його Ясновельможність“, що разом зі славою своєї держави боронить і свою

власну честь і імя, а не репрезентує Україну більше якийсь колектив (навіть без президента!), котрому поняття про честь і славу не тільки народню, але й власну заміняє пара модерних догматів із інтернаціонального катехізму!...

Так, я був занадто мрійником і романтиком: сувора дійсність незабаром гірко насміялася з мого романтизму!...

На Олександрівську вулицю я посів саме тоді, як від собору безперервним рядом ішли товпи народу: сьогодні ми святкуємо робітниче свято. Маса червоних прапорів, чимало і жовтоблакитних, що ніжними кольорами скрашують оту настирливу і кричачу червону фарбу. Процесії йдуть в повнім порядку; не чути зухвалих вигуків і не видно тої свідомости своєї влади і непереможности, самопевности і самозакоханости на обличах маніфестантів, як в сей день торік. Поліції, ні війська нігде не видно, але порядок зразковий.

— Так повинно виглядати робітниче свято десь в Європі, — думаю я собі, — може наші „товариші“ встидаються розперезуватися перед Німцями, яких багато на вулиці стоїть в ролі обсерваторів?

Зустрічаю декого із знайомих і розпитую, що чувати нового. Дехто ще нічого не чув, а дехто переказує якісь непевні чутки.

— Говорять, що в Київі стався переворот. Німці розігнали Центральну Раду і настановили Гетьмана. Про подробиці трудно довідатися, бо на телеграфі Німці два дні вже не дають сполучення з Київом.

— А когож настановлено за Гетьмана?

— Та ще не знати точно. Приїхав хтось із Київа і розказує, що ніби якийсь генерал.

— Генерал Скоропадський.

— А то що за один?

— Бог його знає — кажуть — свідомий Українець, організатор вільного козацтва... Його Петлюра і Центральна Рада прибрали з політичної сцени, щоб він їм не був конкурентом, бо українське військо дуже його любить і все за ним...

— Значить, слава Богу?...

— Та щось не дуже добре, бо Центральна Рада його й тепер не хотіла, а Німці тоді її розігнали...

— Розказував той, котрий приїхав з Київа, що ніби бачив Гетьмана зараз по виборах у Софійському Соборі на молебствіі. Стояв такий сумний, сумний... В руках держить білу генеральську шапку, а голову схилив до долу... Видно, щось не міцно себе почуває...

— Та деж там міцно, коли проти волі народу... Німці вічно на Україні не будуть, вони колись і підуть собі, а він з народом останеться...

— Та й призвище у нього щось на лихе ворожить: „Скоропадський“ — скоро впаде!...

— А як же Центральна Рада, а що народ?

— Та що там Центральна Рада! Німці накажуть, буде Гетьман, накажуть, буде генерал-губернатор, а народові що до того, чи не все одно? Один чорт: чи Грушевський, чи Скоропадський — однаково Німцям хліб давай!

— Ну діла, діла! Що було, те бачили, а що буде, побачимо...

Такі були перші і дуже неясні інформації, які ми в Полтаві одержали про державний переворот і то аж на третій день по факті.

На другий день по описаних розмовах почта й телеграф почали знов нормально функціонувати, і ми вже з газет докладно довідалися про подробиці перевороту.

Не можна сказати, щоб він зробив якесь однакове на всіх, або бодай якесь певне вражіння: ніхто дуже гостро його не осуджував, особливо ж коли довідалися, що міністри Центральної Ради весь час торгувалися з Німцями і що вони лишень „zu spät“ згодилися прийняти німецькі умови, коли вже переміна влади і особа Гетьмана були санкціоновані з Берліна. Коли ж довідалися, що міністр Ковалевський утік з Київа, захвативши з собою шість мільонів німецьких марок (його пізніше було злов-

лено десь на Херсонщині разом із Жидком, що купував для него дім), і що скандали з „похіщенієм“ банкира Доброго, се було діло Голубовича і ще кількох міністрів, то за небіжчицю Центральну Раду і її приснопам'ятних міністрів якось ніяково було не то що жаліти, але й згадувати. Поведінка членів Центральної Ради підчас останнього засідання, коли всі, як один, по команді німецького майора піднесли руки до гори без ніякого протесту, також мало імпронувала. І се були заступники й оборонці чести українського народу! Одинока поведінка проф. Грушевського викликала загальну пошану. Найшовся бодай один з усіх, що з достоїнством умів заховатися в критичний момент перед очима світа й історії!...

Отже за минулим не було чого журитися, але що принесе будуччина? Отсе питання найбільше нас цікавило і гризло.

З одного боку видно було, що Німці хочуть опертися на українські історичні традиції бо в іншому разі нащож було відновляти українську традиційну, історичну владу і на чолі держави ставити людину не тільки старого гетьманського роду, але й ніби українських переконань (організатор вільного козацтва — соперник Петлюри...) Щоб Гетьмана справді свobodно „вибрали“ навіть ті поміщики, про яких

писалось, в те мабуть не вірила ні одна людина, бо хто знав наших українських поміщиків того часу, той з певністю сказав би, що вони могли вибрати „наместніка Ёго Величества“, в крайнім разі „малоросійського генерал-губернатора“, але український Гетьман в кождім разі не міг бути героєм мечтаній тих „зубрів“, що вчора ще не могли погодитися на існування самого епітету „український“, навіть в уживанню його при породі рогатої скотини!... Очевидно, що їм наказано було вибрати іменно „Гетьмана“ — вони послухно його й „вибрали“!...

Але з другого боку перші кроки нового Гетьмана мало давали підстав, щоби вбачати в нім оборонця старої української козацької традиції. Найсамперед Гетьман до свого народу обізвався не універсалом, по старому звичаю, а „грамотою“. Се вже пахло чимсь московським... Офіційним титулом Гетьмана в урядових повідомленнях був не старий козацький: „Його Ясновельможність“, тільки „Його Світлість“, — також сильно Москвою або Берліном („Hoheit“) заносило...

В першій гетьманській „грамоті“, хоть і згадувалося про українську державу, але якось вяло, без належного темпераменту, більше зверталось увагу на земельні і на хазяйські справи, — словом гетьманська

„грамота“ не була, як можна було сподіватися, тим голосним звуком дзвона, що могутньою луною одізвався б в українських душах, тою сурмою, що заграла б на українських серцях, — а так собі, хіба в більш солідних і пристойних формах відпис відозви якогось „ревкома“, або трохи поліпшене видання універсалу тої ж небіжчиці Центральної Ради.

Втішно було, що згадувалося про земельну реформу в напрямі парцеляції поміщицьких земель і про скликання якогось ніби парламентарного органу (Сойм). Але все то якось так непевно й неозначено, що давало досить підстав для різних здогадів і недовіря. Се могло би дати ґрунт для большевицької агітації в інших умовах, але не під дозором німецького залізного кулака. Зрештою подібна агітація не знайшла собі відгуку й так: не такий був настрій населення по большевиках. Навпаки, чим далі, то людність все з більшим задоволенням при звичаювалася до законности, порядку і може, як би ту законність і порядок видержано було до кінця та ще й оперто на українській народній піддержці, той інша доля спіткала б і Гетьмана, і його державу. Але недовго панував той відносний порядок і неясність: скоро почало прояснятися, та, на жаль, не в той бік, куди ми ждали і надіялися...

Днів за два чи за три по згаданих подіях я, вернувшись зі служби на обід до дому, застав карточку В. Липинського, котрий просив мене зайти до нього негайно в пильній справі. Сестра додала мені на словах, що заходили Липинський і Сергій Шемет, які сьогодні прибули автом з Київа і хочять мене бачити негайно. Я поспішив до Липинського. Його застав дома і він мені розказав таку історію: Сьогодні вони з С. М. Шеметом прибули автом з Київа. До них ще в Київі увязався якийсь старшина на прізвище Головка. Тепер того Головка арештовано з наказу помічника губернського комісара Г. Чижевського та загрожено арештом і їм обом.

— Ви, здається, в добрих відносинах з Чижевськими, подбайте, щоб він не робив того, сеж ні до чого, — не сьогодні-завтра однаково доведеться йому передати евої функції комусь иншому, а ми якіж „злочинці“?...

Я побіг скоренько до Чижевських. Молодий — Григорій Чижевський мешкав разом із своїм батьком, Павлом Чижевським, старим приятелем Шеметів і товаришем Володимира Шемета по депутатській посаді в 1. державній думі.

У старого Чижевського я застав Шемета, що любенько з ним розмовляв. Незабаром надійшов і молодий. Виявилося, що Го-

ловко наговорив якихось дурниць, а не в міру усердний молодий урядовець Центральної Ради хотів був справді виявити повноту своєї влади, але потім роздумав і пристав до спільної бесіди. Ми розпитували Шемета про новини. Але він не багато докладніше міг розказати від того, що ми вже знали з газет, хіба тільки підтвердив уже загально відомі факти і додав іще про з'їзд хліборобів-демократів, який відбувався саме підчас виборів Гетьмана.

Про подробиці того з'їзду ніхто нігде не писав, але потім соціялісти обвинувачували хліборобів-демократів в участі у виборах Гетьмана. Отже зі слів С. Шемета ми довідалися, що вони не були при виборах, навпаки, їм Німці не дозволили навіть зібратися, а вони мусіли погодитися з „виборами“ *post factum*. Основою їх згоди було слово чести Гетьмана, що він вестиме національну українську політику і в загальних рисах проводитиме програму хліборобів-демократів — себ-то проведе парцеляцію земель, допустить до участі в державному правлінню середніх і дрібних українських хліборобів і т. п.

С. Шемет осуджував українські соціялістичні партії за те, що вони відмовлялися допомогти новій владі, особливо ж С.-Ф-ів, котрі подібно всім іншим соціялістам відразу вбрали на себе білі рукавички і не

хотіли забруднити чистоти своїх „соціалістичних“ традицій співробітництвом з якоюб там не було, а всеж українською владою. Казав, що вони — хліборобидемократи рішили допомогти і співробітничати з Гетьманом, аби він тільки додержав даного їм слова.

За кілька днів я, проходячи побіля будинку поземельного банку, побачив у вікно Г. Чижевського. Він мені кивнув головою і попросив принести йому подушку, бо його арештовано прибувшими з Києва старшинами — представниками нової влади. Я побіг до Липинського і переказав йому про арешт. Той сказав, що проситиме С. Шемета піти до новоприбувчих заступників влади і сам піде до них просити, щоб Чижевського було негайно звільнено. За кілька годин його справді було випущено, бо коли я зайшов до старого по подушку, то він мені відповів, що потреба в ній уже минула.

Далі події пішли своєю чергою. У нашій Полтаві найбільше розмов викликало запрошення на міністерські посади наших Полтавців.

Міністерські портфелі було запропоновано наперед Кіяніцину, Лизогубу й Соколовському. Кіяніцин, старий і популярний у нас земський робітник, відразу одмовився, Лизогуб відразу згодився, а Соколовський

вагався. Саме в той час у полтавській думі йшла боротьба за кандидатуру Соколовського на пост полтавського міського голови. Його висували Ка-Дети. Українці ні в яким разі на нього не погоджувалися, бо хотіли, щоб головою була особа в кождім разі з ясним українським обличчям. На жаль, того не можна було сказати про Юрія Юрієвича Соколовського. Людина інтелігентна, надзвичайно симпатична, мягкой і привітної вдачі, прекрасний громадський і земський робітник, що за кілька літ своєї служби губернським агрономом поставила агрономічну справу в Полтавщині на небувалу досі висоту, невтомний працювник, котрого невсипущій енергії має завдячувати російська інтендантура те, що в свій час і у відповідній кількості могла дістати хліб, сіно, скотину й інші припаси з Полтавщини — ся ідеальна людина й ідеальний робітник не мала ніякої політичної, а ще меншу національну фізіономію. Він був безперечно лібералом, або краще сказати не був ретроградом; він не був ворогом України й українства, але він не був і Українцем, якому болілаб українська справа. Був розумний, коректний і толерантний чоловік, велика сила в своїм фаху і, на жаль, поза тим більш нічого. Тим-то українська частина гласних міської думи і не хотіла мати його за мі-

ського голову, бо він міг поставити може й дуже високо міське хазяйство, але й сам легко міг стати послухним знаряддям в руках Ка-Детів і так повести національну сторону міської роботи, як йому булиб продиктували ті Ка-Дети.

Тому, коли Соколовський прийняв посаду міністра, ми не покладали надій на те, що він обстоюватиме національний курс політики. Але він був дуже добрий міністр для постарчання, і коли всі інші „ділові“ міністри так розумілися на своїх справах, як Ю. Ю. Соколовський, то можна було сказати з певністю, що „ділову“ сторону своєї програми кабінет міністрів виконає блискуче, себ-то збере запаси, збере гроші і взагалі приведе в порядок державну машину, лишень не знати для кого і в якій власне цілі!...

Коли Ю. Ю. Соколовський був представником трудової інтелігенції в найліпшій розумінню сього слова, то зовсім іншого типу був Федір Андрієвич Лизогуб. Багатий поміщик, що мав маєтки в Полтавщині і в Чернігівщині, він був „барином“ — як то кажуть — „до мозга костей“. Завдяки своєму розумові він на протязі кільканацяти літ своєї служби, головно полтавської губерньської земської управи, здобув собі і полтавському земству загальну пошану серед усіх земств цілої Росії. А

завдяки своєму політичному тактові він не мав ворогів серед гласних, і його посада була йому забезпечена доти, поки він сам того хотів. Він був прекрасним знавцем земської справи, мав знаменитий організаційний талант, тож не диво, що коли великого князя Миколая Миколаєвича призначено було за намісника на Кавказ, то він запросив собі Лизогуба на високу посаду управителя господарськими справами.

Політична його фізисномія, правда, була більш виразна, ніж Ю. Ю. Соколовського — він, коли не помиляюся, був октябристом, або дуже близько стояв до сеї партії.*) Українцем був по крові, але тільки й усього. Правда, він був занадто розумною й інтелігентною людиною, щоби бути українофобом, але й українофілом його назвати було годі, для того він не давав жадних підстав.

Дуже ревному гласному — Кочубеєві він міг нагадати, що годі вирікатися терміна „український“, коли його уживається навіть по календарях, дозволених цензурою і одобрених ріжними міністерствами (коли пишеться про породу рогатого скота!). Але на тім і кінчалося його вільнодумство.

*) Партія 17. октября правіща від К.-Д., організована на програмі маніфеста 17. октября. Помірковано-монархістична.

Назвати себе Українцем Ф. А. досі ніколи не одважувався, або може не мав до того нагоди. Правда, був один комічний епізод, де він ніби „занадто сміло“ виступив не яко Українець (сього слова сказано не було!), а якимсь дипломатично, щось ніби в роді, як від „нашого народу“ чи що, але сей епізод послужив темою для фелетонів і на тім його „українство“ скінчилося.

Власне, коли літом 1909. року з нагоди 200-літнього ювілею полтавської битви завітав до Полтави цар Микола II, то на урочистому прийнятті його в будинку губернської земської управи — її голова і заступник цілої Полтавщини між иншим осмілилися похвалитися тим, що полтавське земство, шануючи свої народні традиції, побудувало будинок в місцевім стилі і плекає місцеву народню штуку. Цариці від земства було подаровано чудове українське убрання роботи полтавських кустарів, а наслідникові престола сорочку вишиту узором Гетьмана Полуботка.

Кажуть, що цареві не дуже до смаку припала промова полтавського патріота, а ще менше подарунок для його сина. Можливо, що йому хто розказав, яку ролю відіграв його достойний предок Петро I. в житті і смерті українського Гетьмана, словом Лизогуб за свою промову

і подарки особливо високої ласки не удостоївся: замість очікуваних камергерських штанів, дістав лишень титул: „дійствительнаго статскаго советніка“.

Над сею його невдачою трохи посміялися у нас, але нікому тоді і в голову не приходило з нього робити героя або Українця, — як се потім йому поставили в заслугу і навіть зробили доводом для його ніби українських „переконань“ деякі ревні оборонці тодішніх гетьманських міністрів.

На жаль, голос крови в нім, видно, заснув на віки. Ні в яких українських товариствах, ні в організаціях натурально він не приймав участі. Для того він був за велика особа. Але навіть коли треба було якоїсь матеріяльної допомоги на українську ціль, то до нього рідко насмілювалися з тим звертатися, бо всі знали, і се відчувалося на кождім кроці, що то все для нього не серйозне, за чуже й за далеке. Так, він був давнім членом „дворянскаго собранія“, але в члени українського клубу не прийшло йому в голову вписатися. Він навіть з цікавості ні разу туди не заглянув! Даючи науку своїм товаришам про українську породу скота, він з ними потім за якусь годину прекрасно порозумівався в „дворянськїм собранїї“ за партією вінта, або шмен-де-фера, з робітникамиж на укра-

їнським полі йому нігде було зустрітися: не було для того ні нагоди, ані він сам не виявляв до того ніякого бажання.

Він жив по барськи може не по средствам і тому матеріяльні його діла не були блискучі. Коли він прийняв пост прем'єр-міністра, то один із його партнерів по зеленому полю (директор тої школи, де я вчив) розяснив мені дуже просто ту його скору згоду:

— Федір Андрієвич тепер поправить свої фінансові справи, бо вже й Жиди не хочуть учитувати його векселів!...

Такі були міністри з Полтавщини. На мою думку, з обох їх свідомий своїх завдань майстер твердою рукою міг викраяти те, що йому було потрібно: самостійників, федералістів, автономістів, а в разі потреби і „єдїнонедєлимців“, бо вони були дуже добрі урядовці (тим здавна славляться „Малороси“), люде свого фаху, але поза тим нічого більше. У кожного з них була сім'я, і турботи про хліб насущний заміняли їм патріотичні пориви, а старі романтичні, історичні й родові традиції було поховано під холодним попелом вирахованости, пристосованости до обставин, а може й звичайного кар'єризму....

Може і з таких сердець і можна булоб викресати іскру любови і відданости чистій ідеї, але для того треба було міцного кресала

з твердої криці! На нещастя нікому було того зробити і вони осталися тим, чим були.

Перші кроки нового кабінета міністрів було зустрінuto в усякім разі з задоволенням. Почувалася тверда рука людей, що розуміються на справах, що мають і вміють проявити ініціативу, а не шукають, як попередні, „піддержки народу“, не черпають державної мудрости з партійних програм, а досвіду — від з'їздів, нарад і з тому подібних непевних джерел... Державна машина правильно запрацювала в недовгій часі, але все туманнішою ставала ціль тої її роботи.

Для мене й мені подібних людей, прямо і простодушно думаючих, тоді здавалося і тепер так само здається, що ціль і напрям державної роботи видно скрізь: в центрі, в провінції — в найглухіших кутках і в найдрібніших справах. Найменша шрубка машини, виконуючи свою функцію, мусить її точно й акуратно сповняти для певної загальної цілі. От тої цілі й не почувалося в усій тій роботі. Як ми — провінціяльні робітники не старалися нащупати той живчик національного життя в цілїм складнім державнім організмі — ми його не могли знайти. Всі найщиріші пориви, найбільше завзяття, найенергічніша і найбільш безкорисна праця, яку часто з великою самопосвятою виконували

віддані національній справі робітники, не зустрівала з гори ніякого відгуку, ніякої піддержки, хіба часто, якраз навпаки, такого не в міру ревного служачаку обливали зверху холодною водою: „Не виявляйте, мовляв, усердя паче розуму, не спішіть поперед батька в пекло! Колись може те й те буде зроблено, а поки що ще не на часі“. Українців мало було призначено на посади. Натомість поприходили скрізь Москалі, котрі не крилися з своїми симпатіями до „єдиної-недієлюмої“ і ненавистю до України. В урядах скрізь почувалася знов московська мова. До української мови чим далі, то все більш іронічно ставилися „українські“ урядовці, без огляду на те, що її офіційально обявлено мовою урядовою. За те скрізь тюрми набито було Українцями і то не большевиками або ісповідниками якихсь крайніх теорій, а просто сумлінними робітниками і націоналістами. Особливо сей гіркий і ненормальний стан давався відчувати у мене — в обсягу моєї роботи. Приходило літо. Треба було організувати курси українознавства для учителів. Кождий свідомий учитель Українець своєю роботою, а то й просто агітацією серед інертної учительської маси міг зробити неоцінену роботу. А я раз-у-раз діставав повідомлення з повітів про все нові й нові арешти і при

тім здебільшого людей ні сном, ні духом ні в чім неповинних. Я звертався до губерніяльного старости, до мого безпосереднього начальства — генерального комісара освіти, І. М. Стешенка, а потім і безпосередньо до міністра освіти, М. Василенка. Поки губерніяльним старостою у нас був ще С. Іваненко — людина розумна з європейською освітою і з тактом, доти я діставав бодай одписки в тім роді, що справу буде досліджено, або що її передано судові і т. д., а далі, коли Іваненко помер і його заступив Нога, то відповіді й зовсім перестали мені приходити. Від Стешенка я потім при особистій розмові довідався, що годі щось допомогти в тій справі, бо такий є загальний курс політики. Від пана міністра я взагалі ніколи жадної відповіді не дістав.

Тимчасом Москвини й москвофіли скрізь ставали, чим далі, все нахабніщими. В Києві функціонував якийсь „Русській Союз“ для оборони „русской культури“. Сей союз, де об'єднались Москвини всіх партій і напрямків, явно і отверто вів „єдніонєдєлимську“ пропаганду. В газетах стали появлятися насмішки над українською мовою й українською державою. Міністри на те мовчали, ніби в рот води набрали: вони провадили „ділову“ роботу! Нарешті далі вже й кождий з Українців-

урядовців став себе почувати непевно: так ніби не Москвини були зайдами в українській державі, а навпаки. Українці знов мали шукати собі захисту й поради у своїх давніх панів!

По селах стали гуляти карні експедиції... Мені з обуренням розказували люде про їх практику. Яюсь в початку літа приїхав з Гадяча мій приятель Євген Чижев. Старий український робітник, котрий мене переховавав від большевиків, та й сам ховався, бо був у них на приміті, як „шовініст“ і „контр-революціонер“, він тепер опинився чи ще не в гіршому становищу. Вже двічі в нього були ревізії, раз був арештований і сидів в тюрмі і не був певен, що сьогодні або завтра його знов не арештує повітовий староста із своїх таки Гадячан (на призвище Мельников), але поміщик і ревний слуга нового курсу. За віщо? Ніяких обвинувачень йому не предьявлялося. От так собі, за те, що селяне його шанують і ходять до нього на пораду, значить, він непевна людина. Він розказував страшні речі про практику карних експедицій. В гадяцькому повіті, де не було власне ні грабунків, ні підпалів, де селяне скорше переховали та зберігли поміщицьке майно і охотно повертали його назад власникам, по селах їздили банди озброєних московських стар-

шин і ще всяких підозрілих людоців, серед котрих люде часто пізнавали колишніх большевиків і красноармейців. З селян усякими способами здирали контрибуцію: часто доходило й до порки. Чижев з обуренням розказував, як якийсь поміщик присудив селянам контрибуцію 40 тисяч за лісок, котрий усього варт був 12 чи 15 тисяч (він його продавав перед революцією селянам за ту ціну). А в тім ліску селяне не встїли і пару дерев зрубати — так цілісенький і зостався. Вони просили, благали скинути хоть трохи — так де там! Пан і слухати не хотів. Ніяких апеляцій ні до кого було подавати — плати, або приїдуть „експедітори“ і здеруть по двійно!

Найбільше обурювало селян те, що вчорашні большевики сьогодні поставали завзятими „гетьманцями“ і в імени Гетьмана лупили з них шкуру не згірше, як в імени „благодетеля і отца трудового народу — товарища Леніна“.

Гірко й боляче мені було слухати отакі оповідання. От тобі й маєш нашу національну владу „Його Ясновельможности“ — чи то пак по теперішньому: „Його Світлости“!...

А що найдосадніше було — що у людей почалася була природна реакція проти

большевизму і проти соціалістичних експериментів недавніх наших українських державо-будувателів.

Незадовго перед приїздом Чижова зустрів мене на вулиці знаний серед українських революціонерів полтавський соціал-демократ „товариш Калістрат“. Він щойно приїхав із сел та хуторів.

— Ну настроїй на селах, я Вам скажу — не пізнасте людей! Працюють, за хазяйство взялися та тільки й думки, що про купівлю землі!

— А до поміщиків яке відношення? Десь всеж хотять парцеляції поміщицької землі?

— Не можете собі уявити, які консерватисти й ретрогради поставали: „як продасть землю поміщик — добре, спасибі йому, а не продасть — його воля; він хазяїн і пан над своїм добром, так як і мужик над своїм.“

— Щось неймовірне!

— Кажу Вам, чистісенька правда! Про Селянську Спільку не чути й духу. С.-Р-и поховалися, ані пари з уст, бо тепер їх билиб. Тепер на селі С.-Р. все одно, як большевик. Виж чули, що вони й партію свою розв'язали?

— Того не чув.

— Та як же: конспіративно відбувся у Києві їхній з'їзд, вони розпалися щось на чотири чи на п'ять фракцій, перегризлися,

а потім однодушно сконстатували, що тепер партії нема чого робити: мусить на якийсь час припинити роботу, бо серед селян „дуже несприятливі настрої“!...

Я пригадав собі, що Липинський і Шемет у свій приїзд зараз по перевороті осуджували Німців і Гетьмана за те, що вони розігнали Центральну Раду і не дали легально зібратися селянському з'їздові, котрий саме скликано було на той час С.-Р-ами. На думку Липинського селянський з'їзд дуже легко було відповідною тактикою перетягти на бік нової влади, а Центральна Рада або помирилася б із фактом і пристосувалася б до нього, або незабаром тихо умерла б своєю природною смертю, а тимчасом Гетьман, не дратуючи національно настроєні українські елементи, легко перетягнув би їх на свій бік.

Я думаю, що він мав повну рацію. Нова влада, як почала з „помилки“, так з них не виходила й до сумного свого кінця.

До характеристики тодішніх настроїв мушу ще хіба згадати про делегацію до Гетьмана від українського війська.

По здобуттю від большевиків Полтави українські відділи (головне — бригада Натієва) подалися зараз же на Херсонщину. Я заприятнівся з декотрими українськими старшинами, між иншим з головою генерального штабу полковником П. І. Вербицьким,

з О. Шпилинським і ин. Десь в кінці травня до нас завітав Вербицький.

— Ідемо з делегацією від українського війська до Гетьмана...

Він мені розказав, що гетьманський переворот зустрінуло українське військо в більшості неприхильно, головне за те, що при перевороті було розброєно і розпущено українські військові частини, котрі перебували у Києві.

— Раз нова влада (чи Німці — все одно) боїться українського війська, значить, вона боїться свого народу. Військо настроєне цілком національно і² служитиме кожній владі, аби вона була національна і вела українську політику. В Києві були синєжупанники і галицькі частини. Цвіт нашого війська синєжупанники з німецької школи. Коли такому війську довіря нема, значить, немає довіря взагалі до українського війська, або воно непотрібне. А держава без власного війська, се не держава, а сміх один, або по просту кажучи є чийсь васал.

⟨ Я йому признав повну рацію.

— Знаєте, чого ми їдемо до Гетьмана? Передати йому привіт від українського війська, що з боєм пройшло цілу Україну, і висловити два наші побажання: перше, — щоб не було соціалізації землі, а друге — щоб Гетьман боронив до останнього жов-

ніра, до останньої краплини нашої жовнярської крові самостійність Української Держави!

Я стиснув йому руку і побажав успіху. Між иншим він мені переказав, що делегація проситиме також, аби військовим міністром було признано когось із генералів, заслужених в боротьбі за Українську Державу, який держав би серед вояків строгу карність і національний український дух. Найбільш бажаним для них був генерал Греков.

Не знаю, як Гетьман прийняв їх делегацію, тільки міністром було призначено і не Грекова й не Українця, а пана Лігнау.

Гетьман не числився і не хотів числитися (або може не міг!..) з настроями і домаганнями національно настроєних українських кол. Се почувалося на кождім кроці, се давалося знати в кождім урядовім призначенню, в кождім розпорядженню нового уряду. Дехто (в тім числі почасти і я) думали наперед, що в сей час „діловий“ кабінет може має й свої вигоди. Люде фахові добре виконають усе, що потрібно для держави, дадуть добрий фундамент державі, а політику твердою рукою направить в національне русло голова держави. Він використає те знаряддя, той державний добре наладжений апарат в тім напрямку, як вимагатимуть національні інтереси. В тім напрямку пхатимуть його

власні інтереси, як голови держави, нарешті його власна амбіція і гордість.

Факти розбивали що дня, що хвилини наші надії і переконували нас якраз в протинім. Чим далі, то Гетьман все більше ставав сам послухним знаряддям в руках своїх міністрів, а вони направляли державну політику далеко не по українському руслу!

Се відчувалося однаково скрізь: в столиці, в провінції по містах і селах, інтелігенцією, і народом. Про се свідчить хоч би те, з яким ентузіазмом було прийнято у нас відозви Національно-Державного Союзу.

Про першу відозву (до Гетьмана) ми тільки чули, але прочитати її нам (бодай мені) не довелося; зате другу відозву (до німецького народу) я видрукував у Полтаві і вона моментально розійшлася по цілій Полтавщині.

Один примірник її привіз до нас десь мабуть в початку червня С. Шемет. Він же розказав, що в Київі заснувався Національний Союз. В той Союз увійшли Хлібороби-Демократи, Соціалісти-Федералісти, Соціалісти-Самостійники, Спілка Залізничників і Спілка Почтовиків. Малося на думці притягнути і як найширші кола людей з провінції. Ціллю Союзу було стремити до скріплення в державі національних українських елементів і всестороннє уся-

кими способами впливати на всі можливі фактори в тім напрямку, щоб дати державній політиці національний курс, а також боротися проти все більше підносячого голу Московіфільства. До Союзу не пристали лишень „справжні“ соціялісти (ні С.-Ф-ів ані С.-С-ів за соціялістів ніхто не уважав): українські С.-Д. і С.-Р-и, а то тому, що не хотіли встрявати в „шовіністичну“ і буржуазну компанію, не хотіли, як і досі, бруднити свої чисті соціялістичні руки дотиком до ветхої буржуазно-націоналістичної одежі!

Мене та політика вже не дивувала. Як би вони були й до кінця її придержувалися — може для всіх було би ліпше!

Я взяв у С. Шемета примірник відозви до німецького народу і видав на свій страх і риск 10.000 примірників, поставивши на брошурці (у формі маленького „метелика“) імя „Полтавської Української Книгарні“. Мені хотілося піддержати фірму книгарні, але вона цілком не мала грошей на обороти (се була громадська українська інституція з рамени Полтавської Громади). Отже я й рискнув видати книжечку в кредит з тим, що можливі втрати покрию власним коштом.

Того не довелося мені робити. Успіх відозви у нас був несподіваний. За тиждень її не лишилося вже й примірника, книгарня виплатила відразу друкарні і заробила

щось понад сто карбованців на накладі. Я думав було видати брошурку навіть другим накладом, але незабаром політичні краєвиди настільки прояснилися, що стало очевидно, що ніякі відозви до Гетьмана, ні апеляції до німецького народу, ні до всіх народів цілого світу не в силі змінити курсу нашої державної політики.

Який був зміст обох відозв? В першій розкривалося очі Гетьманові на те, що робиться у його державі, в другій те саме робилося перед німецьким народом і як тому, так і другому нагадувалося, що в українській державі не можуть правити чужі й ворожі тій державі люде, вимагалося, щоб до влади було позвано Українців і змінено політику з москвофільської на українську.

Обидві вони лишилися історичними документами для будуччини і голосом вопіючого в пустині для сучасности!...

Але в ті часи були ще моменти, коли багато де в кого все таки пробуджувалася іскра надії: — а може то все якесь непорозуміння? Може Гетьман все таки дбає про Україну, може в нім здорове національне почуття, власний розум, національна й особиста гордість переможуть над нашіштуваннями наших ворогів? Деякі факти ніби давали підставу для такого оптимізму. До таких фактів належить між

иншим призначення В. Липинського за посла до Відня.

Про се призначення я довідався від нього самого.

Він приїхав у Полтаву попрощатися з нею і зробити ще одну важну справу: знайти собі другого радника у посольство. В тій справі звернувся до мене за порадою і допомогою. Розказував мені, як було зложено посольство. За старшого радника був Іван Токаржевський, його приятель, людина старого українського аристократичного роду з Правобережжя. Інші урядовці були знані українські діячі й патріоти, але бракувало другого радника. Як він казав, хотів би мати відповідного Українця з Лівобережжя: щоб той був старого українського роду, з добрим іменем і відповідною освітою. Понеже я знав людей з Полтавщини, то й предложив йому на вибір двох: або графа М. Р. Капніста, або В. І. Полетику. На Капніста було менше надій, бо він поза автомобільним спортом нічого не хотів знати на світі, а В. І. Полетика, український аристократ, зі славним в українській історії іменем, багатий поміщик, ліцеїст, нарешті земський діяч, мені здавалося цілком підходив до комплексу посольства. Липинський згодився зі мною, і ми зараз же пішли до Полетики. Його застали в ліжку, бо був хорий на інфлюенцу.

По короткім роздумуванню і параді з дружиною він прийняв пропозицію.

Липинський мав собі належного чоловіка, а я був дуже радий, що хоть в той спосіб міг йому прислужитися, бо його обовязки, як посла у Відню, були найтрудніші і найскладніші. Австро-Угорщина не хотіла ратифікувати Берестейського договору з Україною, бо в ігру входили польські інтереси. Польські політики з усіх сил намагалися не допустити, щоб до України перейшла Холмщина і Підляшшя, тому уживали у Відню всіх заходів (і не безуспішно) в тім напрямку, щоб відволікти ратифікацію договору. Липинський, як вихованець краківського університету, що чудово знав не тільки польську мову й історію, але й польську вдачу і був посвячений в тайни польської політики, був, очевидно, дуже підходячою і надзвичайно цінною людиною на тій високій посаді.

Отже з цілого тодішнього уряду він був другим (після Дмитра Дорошенка) справжній український робітник — Українець з переконання, а не тільки з роду, що свої українські переконання довів своєю давньою роботою на українськім полі, Українець серцем, душею і розумом, відданий цілою своєю шляхотною істотою українській справі — а що найголовніше, Українець твердий і безкомпромісовий.

Хіба міг би довірити Гетьман такій людині таку відповідальну посаду, колиб він не думав і не дбав за Україну, за українські інтереси, за справу держави української?

Се був аргумент за те, що українська справа лежала Гетьманові на серці. Бодай зовнішня політика була в українських руках: міністр закордонних справ (Д. Дорошенко) певний Українець не тільки з походження, але й з переконання, такий же посол у Відню; трохи слабший в Берліні (барон Штайнгель з Чернігівщини, хоч і з московської партії К.-Д., але ніби старий українофіл), а хоч подекуди послами були й не-Українці, та щож зробити, коли у нас брак відповідних людей?

А може справді ми помиляємося? Може з часом отсі тверді й певні Українці переможуть, може їх впливи подолають впливи московського й москвофільського оточення Гетьмана? Аджеж ті люде таки щось важуть! Їх голос повинен мати свій вплив — до нього також мусять прислухатися і міністри і сам Гетьман?

Як ми — купка Полтавців, що всіма силами хотіли піддержати нову владу — як ми хотіли тому вірити! Як надіялися на те! Як утопаючий за соломину, так ми чіплялися за всяку таку надію, дурили

себе свідомо й несвідомо усякими ілюзіями, перетолковували по своєму усякі факти!..

Від В. І. Полетики Липинський проводив мене до губернської земської управи, де я притулився з моєю комісарською канцелярією. Коло порога ми сердечно попрощалися і побажали собі взаїмно успіху в роботі. Чи думав я тоді, в епоху бодай розцвіту, коли не сили Української Держави (у нас можливі і такі парадокси!), що за пів року побачуся з ним уже за кордоном, як український емігрант?...

Г О Л О В А   І І І.

Всеукраїнський з'їзд комісарів освіти. Маніфестація в честь Гетьмана Івана Мазепи. Духовний собор і його відгомони. Делегація від комісарського з'їзду до Гетьмана. Моя промова до Гетьмана і його відповідь.

Серед найбільш невідкладних і найпекучіших потреб, котрі мала розв'язати українська влада в новій українській державі, було і шкільне питання. Ще за часів Центральної Ради в літі 1917. р. було настановлено комісарів освіти наперед по губерніях, а потім і по деяких повітах. Першим заданням їх було пильнувати, щоби в школах не було кривди для української мови, потім поволі в їх обов'язки увійшла задача переведення українізації шкіл усіх типів і нарешті до них же перейшли найскладніші функції взагалі одиноких заступників влади на місцях. Адміністративні органи народньої школи часів російської держави — як от директори й інспектори народніх шкіл — було скасовано. Їх функції також перейшли до комісарів освіти — губернських і повітових. Треба

було організувати нову українську середню школу і перевести українізацію старої середньої школи. Це було найскладніше і найтрудніше питання, коли взяти на увагу умовини того часу. Вікова політика царської Росії, що стреміла до остаточної денационалізації Українців, головним знаряддям для цілей русифікації зробила середню школу. Учителів, директорів для середніх шкіл на Україну призначалося головне з чистих Москвинів, які в усіх напрямках ревно, не за страх, а за совість провадили москалізацію.

З самого початку революції ці панки відчули небезпеку, що їм грозила: національні українські змагання мали довести їх до утрати їхніх посад. Учитися української мови мало хто з них хотів, більшість же з лютістю і завзяттям колишніх панів, котрі стояли перед небезпекою утрати своїх привилеїв, взялися до боротьби проти українізації. В ход було пущено усі можливі засоби. Щойно організовані спілки учителів середньої школи виносили раз-у-раз резолюції про неможливість і непотрібність ніяких реформ у тім напрямку. Збори батьків (головне по більших містах) виносили такі самі резолюції, а там, де було так, що батьки висловлювалися за українізацію, відмовлялися її запроваджувати педагогічні ради.

Учителі Українці, які у нас у Полтаві одразу організувалися в окремий союз, боролися себе й свою справу, як могли: дуже коректно, дуже академічно і через те дуже мляво. Москвиниж і москвофіли, як батьки, так і педагоги, з'присущим їм чисто московським нахабством і безцеремонністю заявляли, що вони не потерплять заміни „вековой високой русской культуры і прекрасного руссакого язика — жаргоном Грушевсакого“.

Тимчасом на селах починався великий просвітний рух. Селяне раз-у-раз присилали до мене делегації з постановами сходів про відкриття українських середніх шкіл в їх селах і про відповідні жертви сільських громад на вказані ціли землею, гріщами, будівничими матеріялами і т. п. Помосковщене місто змагалося із селянською українською стихією. Село бралося до боротьби засобами, якими розпоряджає народня сила і пробуджена свідомість. З тим більшим завзяттям обороняло зде-націоналізоване місто свої позиції. Влада повинна була дати якийсь лад і порядок, стати на чюсь сторону, і всі очікували, на чю сторону вона стане? За часів Центральної Ради мало що було зроблено — і через короткий час її влади, і через те, що, занята „високою“ політикою, вона в реальній роботі покладалася на „народ“.

Народ, мовляв, сам зробить, що треба, якось то буде! Коли прийшла нова влада, то я зітхнув легше: от тепер дасть Бог, добюся і я якогось порядку, бо доси його не було. Я насилу добився навіть якоїсь асигновки на мою канцелярію, бо ми з моїм писарем кілька місяців працювали цілком без грошей. Що найтяжче давалося відчувати, се що не було ніякої системи в управлінню школою. Учительські корпорації як хотіли, так і управлялись. Хто „самоуправлявся“, кого управляло земство губерньське або повітове, деякі московські гімназії (в Константинограді напр.) обявили собі автономію, і ніхто взагалі не знав ні своїх обовязків, ні прав. Дуже трудна справа була і з підручниками та з новими учительськими силами. Треба було з нічого зробити все: написати і видати українські підручники, навчити української мови тих учителів (переважно з народніх шкіл), що того хотіли, і вишукати відповідні педагогічні сили для українських середніх шкіл. Тут справді народня самодіяльність зробила велику роботу. Учительство енергічно взялося до вивчення української мови. Другі стали за лекторів на курсах і похапцем складали підручники. Земство взялося до видання шкільних підручників. Але дуже мало чулося ініціативи з міністерства. На чолі відділів міністер-

ських департаментів стояли, правда, люде досить енергічні (А. І. Лещенко був головою департаменту народньої школи і А. Синявський головою департаменту середньої школи). Але на всі мої запитання і прохання про директиви я не діставав ніяких відповідей, а в приватнім листі мій давній приятель і товариш по університету і по студентській громаді (новій, — не-соціалістичній), Андрій Лещенко, якось написав мені, що всі їх старання розбиваються о холодну упертість міністра Н. Василенка. Міністер був зайнятий вищою школою, щось робив для організації академії наук, але в області середньої і низшої освіти нічого не робив, а на повсякчасні нагадування все відповідав, що не має чого спішитися, що треба робити все поволі, а особливо не спішитися з українізацією, щоб нікого не дратувати і т. д. Почувалося, що він не довіряв тим молодим українським урядовцям, яких застав ще від Центральної Ради, — нових, своїх, не насмілювався настановити чи не мав більш відповідних людей, а в результаті віз народньої освіти дуже поволі посувався, і може застряв би й остаточно, як би його не підпихали люде поза міністерством.

Спеціально що до наших комісарських посад міністер не дуже прихильно ставився. Правда, він не скасував ні посади

генерального комісара освіти, на котрій від Центральної Ради лишився Іван Матвієвич Стешенко, ані губернських і повітових комісарів, котрих було настановлено заходами сього останнього, але він нічого не давав робити ні йому, ні нам. Стешенка се дуже дратувало і він кілька разів збирався податися до димісії. Тільки прохання і переконування Лещенка і ще декого удержували його поки що від такого кроку.

А тут прийшла ще нова біда. Міністерство внутрішніх справ стало розгоняти які - не - які, а національно настроєні земські управи і повертати на старі посади, по своєму призначенню, старих земських діячів — в переважаючій більшості давніх і сумлінних російських урядовців і тому українофобів. Матеріальній і моральній піддержці для української школи загрожувала небезпека і з сього боку. Ми сподівалися від того найбільших перешкод для освітньої справи.

Серед таких умов і сумних наших настроїв ми дістали від начальника департаменту середньої школи А. Синявського запрошення на всеукраїнський з'їзд комісарів освіти у Києві на 11. липня 1918. року.

Я підготовляв матеріяли і збирався виїхати так, щоб поспіти ще на 10-е на рано, бо довідався з газет, що в сей день в річницю полтавської битви у Києві при-

готовляється величезна українська маніфестація. На мою превелику радість на передодні мого виїзду до мене завітав мій університетський товариш і великий приятель, Михайло Злобинець, навчитель математики в золотоноській гімназії, повітовий і губернський гласний і комісар освіти в золотоноським повіті. Я його дуже любив і шанував за його милу вдачу. Розумний, інтелігентний, кольосальної енергії і роботоздатности чоловік, він мав мягку і ліричну, але разом з тим і уперту вдачу, і щире українське серце. Чудово співав і грав на бандурі, робив бандури сам і вчив грати своїх учеників. Видав не тільки український підручник до навчання арифметики, але й школу до гри на бандурі. Збірився одкрити майстерню українських музичних інструментів. Його знав і шанував за народню роботу цілий золотоноський повіт. Колишній український соціал-демократ за студентських часів, він тоді, коли його партія прийшла до влади, не пішов за нею і за її демагогічними гаслами, а пристав натомість до українських націоналістів, „шовіністів“ і „куркулів“, словом, узяв на плечі тяжкий тягар служби своєму народові, а не спокусився на принадну ілюзію влади над ним. Се був щирий приятель, помічник і порадник у моїй комісарській роботі. Він віз із собою на

з'їзд також чимало матеріялів, і ми рішили в разі чого разом боротися і боронитися до останнього. Свято Мазепи йому було цікаве і дороге так само, як мені, і тому ми зарання вирушили в дорогу.

Цікава се була подорож! Мій Михайло все веселий і привітний з добрим куснем золотоноського сала і сірим вовняним одягом золотоноськогож виробу у саморобній валізі, а з купою ріжних брошур, проєктів і документів скрізь по кишенях і під пахами, в українській вишиваній сорочці і високих чоботях. Я також із полтавською ковбасою у валізі і повним портфелем документів; такі дві „важні персони“ української державної служби явилися на полтавським двірці десь по обіді. Для нашої урядової подорожі знаменито склалися обставини: одинокий „класний“ вагон в потягу занято було німецькими старшинами. Німецький вартовий крім своїх старшин нікого до вагона не пускав, і ми притулилися собі, як і всі українські громадяне, у товаровому вагоні „на 40 человекъ и 8 лошадей“. Нам може менше повезло, ніж кому іншому, бо в нашім вагоні лишився неприбраний кінський гній (порядки в міністерстві шляхів, видно, не кращі, ніж в нашім!). Та ми разом з іншими пасажирами його любенько повикидали і устроїлися з комфортом: на власних своїх

валізках і на портфелях. Надходила ніч — треба було подбати про постіль. І тут ми дали собі раду: на стації Гоголево вискочили з вагону, нарвали і наносили собі трави (добре, що хазяїн не побачив, а то був би намняв чуба „урядовим персонам“!) і зробили собі хоть не таку мягку, та свіжу й запашну постіль. Хутко минула нам коротка липнева ніч. Ми згадували старі студентські часи, співали думи й пісні, обговорювали справи освіти на Полтавщині і в цілій державі. Будували великі державні проєкти і заїдали золотоноським салом і полтавською ковбасою при світлі огарка, що засвітив собі якийсь запасливий Жид. А що вже посміялися ми над тою нашою „урядовою“ подорожжю!...

У Київ ми прибули 10. липня рано і, як були з валізами і пакунками, явилися прямо в міністерство, щоб довідатися про помешкання для нас, котре, як було писано в запрошеннях, мало приготувати для нас міністерство.

В першій гімназії (на Бібіковському бульварі проти Миколаївського парку), де містилося наше міністерство, на дверях зустрів нас поважний портер і на „чистейшем русском языке“ відповів нам, що ні про з'їзд, ні про помешкання, ані про самих комісарів йому нічого не відомо. Я лишив

Михайла при порозі стерегти валізки, а сам пішов на розвідки. Бродячи по безконечних корідорах, зустрів я якогось чоловічка, котрий зжалився, видно, над моїм сумним виглядом і пояснив мені просто: „Тут порядку ніякого не доб'ється. Коли хочете десь притулитися тимчасом, то йдіть на другий поверх, там є інтернат для учителів-курсантів, вони Вас притулять десь у себе.“

Ми послухалися його поради і дуже добре вийшли на тім. Найшли інтернат і в нім кілька курсантів - Галичан, котрі саме збиралися на панахиду до Софійського собору, куди й ми мали йти. Ми умилися і поспішно стали перебіратися, бо панахида мала розпочатися за пів години, а приводячи в порядок наш туалет, слухали разом цікаві інформації від привітливих Галичан.

Від них довідалися ми, що ініціатива панахиди належить голові київської губернської земської управи, С. Петлюрі, і по панахиді має бути грандіозна маніфестація в пам'ять Мазени, а головне в тій цілі, щоб маніфестувати об'єднання українських національних сил, як протест проти москвофільської політики уряду. Як один із епізодів демонстрації — мають урядити урочисте розбиття гранітових слів, висі-

чених на пам'ятнику Б. Хмельницькому:
„Богдану Хмельницькому Єдина і Не-
дільна Росія.“

— Наші хлопці прийдуть з молотками,
по панахиді кинемося штурмом на пам'ятник
і в одній хвилі дуп-дуп тай по „Єдиної
Недільної!“ . . .

— А Гетьман буде на панахиді?

— Не знати — се буде проба для нього.
Тут виявиться остаточно хто він є: або
він отверто виявить себе яко самостійник
і сепаратист, або яко московський при-
служник.

— А що з москвофілами чувати?

— Вони ніби готовлять якусь проти-
маніфестацію, та тільки мабуть не насмі-
ляться, бо знають, що з нами не до шток —
бити будемо!

— Хто се „ми“?

— Ми — Галичане. Нас тут багато.
Ваші Наддніпрянці — Господь їх розбере,
що вони і як думають — їм ще треба на-
раджуватися, приймати резолюції, голосу-
вати, щоб усе було ухвалено і одобрено,
а в нас просто, сказали разом: „битимемо!“
і будемо бити всі, як один, кого попало,
хтоб там не насмілився на протиукраїнські
виступи! В карк і шлюс!

Нам така рішучість і простота як най-
більше сподобалася. У Галичан завжди

все просто і ясно! Ми просили показати нам, де стоятимуть, щоб і ми могли до них прилучитися.

Як тільки ми перебралися, то скоренько поспішили до св. Софії, бо вже був час.

Мій Михайло виглядав знаменито: в новім сірім убранню золотоноського кустарного сукна, в українській вишиваній сорочці з жовто-блакитною стрічкою. Правда, штани були йому трохи за довгі і за широкі, а маринарка трохи за вузька (чортів кравець таки не поправив як слід, а перед од'їздом ніколи було зайвий раз приміряти!). До того ще немилосердно тисли нові черевики, що прийшли на чергу замість широких і вигідних чобіт. Та все те дарма — на обличу в мого приятеля розлито добродушіє і радість — аджеж поспішаємо на велике історичне свято! Перша панахида в першій українській церкві по першому сепаратистові!

Я, в найліпшій моїм сірім англійській костюмі і брилику „canatier“, дуже заздрісний на Михайла і жалую, чом я не взяв із собою бодай української сорочки?

Володимирською вулицею сунуть маси народу. У багатьох жовто-блакитні розетки, зятануті креном. Багато українських жіночих убрань і мужеських чумарок. Деякі товариства й організації маршерують бруком коло своїх прапорів. З великим задо-

воленням бачу і робітничі групи. Справді свято матиме народній, загально-національний вигляд!

Коло собору св. Софії маси народу товпляться при вході. Порядок скрізь зразковий. Кожній організації, кожній групі і окремим особам показують їх місце розпорядчики. Проводять і нас. Ми поспіли саме в час. Уже ціле подвір'я собору заповнено людьми. Порожня тільки маленька площа посередині: там має стати духовенство. В соборі годі правити службу, бо він не вмістить усіх бажаючих. Я роздивляюсь довкола і люблюся чудовою картиною. Ясний, гарячий липневий день. На чистім блакитнім небі ні хмарки. І так гармонійно зливаються золоті кольори церковних бань і той ясний блакитний небесний колір. Кольори нашого прапора! Ніжні, милі й дорогі — що їх ніхто, ніяка сила у світі не може нам затерти, знищити, бо сама природа нам їх дала, сама намалювала нам наш прапор, а хтож є такий сильний, хто є такий мудрий, щоб і природу подолати? Той прапор жовто-блакитний вічно маятиме над Україною чи того хто хоче, чи не хоче, якіб інші прапори хто не наставляв нам!

Ми уважно приглядаємося довкола. Бачимо декого із знайомих і вітаємося. Нам

показують, де хто стоїть. Он на самому переді національний хор і його дирігент К. Стеценко. Он група київського земства з прапором, а при нім у сірій чумарці Петлюра. Жовто-синій прапор земства обтянуто чорним крепом, і в горі на держаку мають чорні стрічки. . . Але що се? Прямо, де має стати духовенство, простують дві пані в чудових стильових українських убраннях, а на руках несуть старинний портрет Гетьмана Мазепи, прикрашений розкішним білим, як сніг, мережаним рушником. . .

Я трохи розуміюся на українських убраннях, бо студював по музеях український стиль, але такі прекрасні і разом з тим прості, безпретенсіональні убрання рідко доводилося мені бачити навіть на конкурсах, які в свій час улаштував київський Український Клуб. Я дивуюся на розкішну картину, не можу одвести очей від отих двох українських постатей, а люду все прибуває, прибуває, аж уже тісно й горячо стає. . . Та ось загув на дзвінниці великий дзвін. Низькі, густі, мельодійні звуки мягкими хвилями сколихнули повітря — з церкви вийшла процесія. Архієрей (коли не помиляюся преосв. Олексій) в оточенню духовенства, а довкола них старенькі червоні корогви. І се має своє значіння і се відчуваємо я

й Михайло разом і тихо ділимося нашими
вражіннями:

— Не золоті, московської моди, багаті та
тяжкі, щоб їх по троє душ несли во славу
щедрому жертводавцеві, а наші старі ко-
зацькі простенькі - червоненькі — наш
жалібний кольор!...

Дзвін утих. Починається відправа. До
нас доносяться тихі звуки хора. Ми жадібно
ловимо привичним вухом старих співаків-
хористів знайомі акорди і як коли не
втерпимо тай підтягнемо собі, він високим
чистим тенором, а я низьким басом, визи-
ваючи здивовані погляди наших сусідів.

Я все чекаю чи не зявиться Гетьман.
Його доси нема. Але може спізвився?
Може якісь невідкладні державні справи
задержали його? Може ще прийде? І
так мені того хотілося, щоб Українці по-
бачили разом із собою свого Гетьмана,
першого Гетьмана, котрому Бог привів
осягнути ті ідеали, за які два віки прокли-
нає Москва нині поминаємого раба Божого
Івана. Як я бажав побачити на власні очі,
що народ і Гетьман український одну
думку мають, що серце їх в одно бється!...
Але Гетьмана нема й нема... Надія мені
поволи зникає... Деж таки — хіба цар-
ському генералові, вірному слугі Імпера-
тора Всеросійського пристало маніфесту-

вати свою пошану до „зрадника“ — до „сепаратиста“?

Алеж мій Боже! От і архієреї, не тільки колись вірні слуги цареві, але й слуги Бога, що мусять дати відповідь перед своєю совістю і перед престолом Всевишнього, і вони одважуються нині просити „о упокоєнні раба Божого Іоанна“, котрого так усердно проклинали двіста дев'ять літ перед тим самим Богом, якого милость сьогодні призивають на ними проклятого! Коли вищим ієрархам се дозволяє їх совість, то чом не може вона дозволити того простому генералові, що мав би колись (і то — може!) відповісти перед самим земним царем, бо за відповідь перед Царем Небесним то вже певно він ніколи не дбав і не дбає! Чи йому суд одного царя страшніший за суд двох — на який, в разі чого, мав би стати архієрей?...

Навіть з сего боку я не міг знайти оправдання. Оставалося одно припущення: своїм „мазепинством“ генерал боявся образити найліпші почуття пославших його, а може й зломати дане слово?...

Ніякі державні справи не могли задержати голову держави, ніяких оправдань не було для нього, бо він є голова і він дає розпорядження, або він не є п а н о м, а підвладним у своїй державі!...

Залунали тихі звуки „Со святими упокою“. Всі опустилися на коліна, і нараз, зненацька, побожну тишину розтяли бравурні звуки військової оркестри, що награвала якийсь марш.

— Прокляті!... Се москвофіли в той спосіб нам маніфестацію уряджують. Ох, я заткну їм пащу!...

Якийсь старшина в українській уніформі з тими словами кинувся до виходу, а за ним ще кілька із розпорядчиків. У натовпі пройшов рух, але тільки на хвилю. Спів не переривався і панахида спокійно йшла далі. За мить звуки оркестри утихли.

От панахида кінчиться. Священник-Галичанин чи Буковинець (бо стрижений, прізвища його я не всів довідатися) говорить палку промову. До нас доносяться тільки обривки його натхненої патріотичної промови, але я бачу в очах близьче стоячих до нього людей сльози. Видно, сей уміє „глаголом жечь сердца людей“ — не так, як наші „казьонні“ проповідники! І се мені любо, що на всеукраїнським святі так маніфестується єдність усіх частин нашого народу — архієрей Наддніпрянець і священник Галичанин разом стоять на молитві за однаково дорогого обом частинам нашої землі заступника української державної ідеї!

Діакон возгласає вічну пам'ять. І многотисячний натовп, всі, як одна душа,

опускаються на коліна, а з грудей тисяч муштин, жінок, старих, молодих і дітей лунає: „вічна пам'ять!“ Звуки ті нерівні, могутні, як шум поривів вітру, або далекого водопаду, якимось особливо ділають на нерви.

Подібне вражіння справив на мене шум райнського водопаду, коли його чується здалека. Не знаю, як на кого, а на мене такі звуки ділають дуже сильно. Чоловік почуває довкола щось могутнє, непереможнє і грізне, а разом з тим і себе чимсь таким маленьким проти тої стихії, ніби як та щечинка, що її буря несе разом із мільярдами інших, і годі змагатися, годі собі уявити силу тої стихії — її велич можна хіба відчуту...

Величні незабутні хвилі! Се був історичний момент, що записаний у серцях присутніх — лишиться там навіки. Се був порив, що зєднав усіх Українців — без різниці станів, клясів, світоглядів, партій і переконань — в одну велику семью, в українську націю! Як рідко в історії доводилося нам мати такі хвилі! І як мало Українців, як мало отих „діточок непевних“, котрих коли до купи зводила любов, безкорисна і безоглядна любов до своєї обездоленої Матері! В минулій історії ту любов — може й сентиментальну,

але шляхотну — їм усе заступала вирахованість і реальна любов до „реальних“, аж занадто реальних інтересів! Тому їй осталися вони доси чужими слугами, „гряззю Москви“ і „варшавським сміттям“! Тому їй доси нужденні охлани з панського столу заміняють їм хоть тяжко, але у власній господі здобутий свій хліб — хліб господаря, гордого на свої здобутки, що любить свою хату, свою сімю і шанує свої родинні й національні традиції — а не того інтернаціонального наймита-плебея, що разом із своєю працею продав і свою людську й національну гордість! Тому, що мало мали ми таких „сентиментальних“ моментів, ми не мали нагоди набратися і національного виховання, а не маючи його, не маємо й національної гордості. Її нам заступають плебейські доктрини і плебейські оправдання. Свята народні, національні, заступлено у нас святами плебейськими — інтернаціональними. Тому й новітній нашій інтелігенції так ріжуть очі всі оті жовто-сині стрічки, нудять бунчуки й булави, тому попи, дзвони, корогви, козацькі шапки, чуби, козацькі серця й козацькі традиції для них не тільки смішні, але чужі й ворожі їм, бо всю ту „сентиментальну бутафорію“ замінили їм близькі і зрозумілі для їх плебейського серця реальні святощі: інтернаціональний

гріш за продану працю, а часто і за продану совість!

Панахида скінчилася. Духовенство вернулося у церкву, а люде рушили було до виходу, коли се над натовпом залунали слова чиєїсь промови. Придивляюся до промовця і пізнаю свого приятеля, безоглядного „шовініста“ — Валентина Отамановського. Його високий теноровий голос звучить силою переконання, любови й ненависти заразом. Промова коротка, але сильна.

— Наше завдання, завдання сьогоднішнього дня, сеї хвилі, завдання цілої нації, аби кости Гетьмана Мазепи було перенесено на Україну. Щоб спочили вони тут на рідній землі, щоб мав народ наш свої святі могили, щоб знав, на чию могилу прийти помолитися у хвилю національних радощів і смутку! Кожний народ має свої святі могили, а ми й того позбавлені, бо наших великих людей навіть кости не можуть спочити у своїй землі. Їх або викидають з могил й палять в лютій ненависти, як то зробили Ляхи з костями славного Богдана, або спочивають вони на вигнанню у чужині, як на вигнанню умірали борці за нашу свободу. Ми всі мусимо домагатися від уряду і самі подбати, хто як може, щоб кости Мазепи було перевезено з Румунії, а других наших національних

героїв Кальнишевського, Полуботка й інших з Московщини і поховано тут при св. Софії.

Такий був зміст його коротенької промови. Принято її зі співчуттям і однодушним одобренням, яке почувалося в коротких вигуках і в цілім настрою усіх присутніх.

Але всі спішать до виходу — до пам'ятника Богдану Хмельницькому. З нетерпінням чекаємо й ми з Михайлом на нашу чергу і протискуємося через ворота дзвіниці на площу. І раптом стаємо остовпілі. Картина занадто несподівана! Пам'ятник щільно з усіх боків оточено густими рядами німецького війська. Сірі густі маси в ставлених шоломах і важких підкованих чоботях не ворухнуться, і тільки на сонці осліпляючим блиском грають примкнуті до крісів багнети. Перед відділом піхоти молодий старшина. В натовпі чувається ніяковість. От тобі й маєш національне свято у своїй столиці! На пам'ятнику виблискують слова „Единая и Недѣлимая“ — але вони далекі й недоступні нашим молоткам, бо їх залізною стіною оточила німецька оборона. Чи не символ се? Справді цілий той період нашої історії під німецькою опікою й обороною символізується для мене все отим образом: „Единая и Недѣлимая“ під охороною німецьких багнетів!..

Минуло кілька ніякових хвилин. І от на чийсь знак усі заспівали „Заповіт“. Наперед тихо, потім все голосніше. Подекуди стають на коліна і знов уся многотисячна маса людей підчас співу опустилася на коліна прямо на брук. Співали усі чотирі куплети повільно і якось непевно. Я став на коліна на гострім каменю. Він мулив мені немилосердно ногу, але я не зважав і співав, як міг. А настрій весь мені пропав. Я почував неприродність і натянутість цілої сцени. Ну добре, відспіваємо, а далі що? Деж буде та маніфестація, коли перед нами грізною пересторогою блищать німецькі багнети? Чия се дбайлива рука направила німецьке військо для охорони „Єдиної і Неделімої“? І мимохіть лізе в голову настирлива думка, яку відгоняю від себе і не можу одігнати: „Чи не Його Світлість“?...

Спів скінчився... Німецьке військо сіре як криця і як криця холодне й непорушне.

Хтось із розпорядчиків вступає в переговори зі старшиною. Зараз же передають його відповідь: „Німці не будуть перешкоджати спокійній маніфестації, але не дозволять ніякого порушення порядку.“

Ся відповідь чомусь приводить у захоплення деяких патріотів. Вони підносять на руки старшину підкидають його у повітрі, кричать: „слава!“ „Hoch!“ і т. д.

У мене ся сцена визвала почуття відрази й охолодила мій настрій. Мені стало противно і стидно. Стидно, що Українці не могли повестися з самоповагою так, щоб дати відчути Німцям, хто власне є паном на сій землі і хто та як мусить тут заховуватися! Натомість я побачив не протест і не обурення підлягаючих силі господарів, а рабську вдячність за дозвіл не знаю вже чого — звичайне проявлення рабської вдачі наших „громадян“, які звикли цілувати як руку даючого, так і руку бющого.

Я знав, чим кінчиться справа. Знав наших демонстрантів, що не звикли демонстрації кінчити мирно і спокійно, а натомість ще з царських часів привчилися до бійки, і мені стало тяжко і прикро як від німецького, так і від українського заховання в однаковій мірі. Не передаючи Михайлові моїх думок і настроїв, я звернувся до нього сумним тоном:

— Ходім, Михайле, на сьогодні вже мабуть досить, мені щось дуже пити хочеться!

Не знаю, чи він зрозумів мене, але відразу згодився і ми, криючися з своїми думками один від одного, пішли побіля Михайлівського монастиря на Володимирську гору. Там постояли якийсь час, полюбувалися чудовим виглядом на Дніпро, а далі зайшли

десь до пивярні напиться. Якось мало ділилися вражіннями з шойно пережитого, а більше говорили про біжучі справи. Звідти переходячи Крещатиком, побіля Софійської вулиці, почули ми зненацька крики й топіт біжачих людських мас. Глянули в гору і побачили кінець „маніфестації“. Вниз улицею врозтіч бігли маніфестанти, а за ними важко гупаючи по каміннях бруку підкованими чоботищами, з напрямленими на біжачих баґнетами, поспішало „союзне військо“. Щось, видно, набридло нашим союзникам дожидати кінця „мирної“ маніфестації — пора була обіденна, час було вже раз кінчити із тими дурницями! Але все таки так просто з тим не покінчили. Переказували мені потім люде, що аж до самого вечера розгоняли вони гуртки, що раз-у-раз збіралися то тут, то там. Наші хахли, як відомо, народ упертий і завзятий, тільки не там і не тоді як треба!

Обідали ми в ресторані товариства „Батьківщина“ на Фундукліївській. І тут вперше я побачив силу, таку силу, як ніколи до того не бачив, української інтелігенції. Всі столики величенької салі заповнено було обідаючими. Скрізь чулася чиста українська мова. Кожний мусів поспішатися з їдою, бо за його спиною стояло кілька душ, що дожидалися черги. Прислугували інтелігентні пані — як пояснили нам —

Галичанки, жінки галицьких старшин-бранців.

Музика вигравала весь час українські мелодії, словом, в тій реставрації кождий Українець почував себе тепло, привітно, як у своїй хаті.

Де то воно поділося усе? Де тепер наша тепла і привітна українська хата?...

По обіді вернулися ми до нашого інтернату. Тут довідалися й про наше помешкання. Дуже чемний і дуже привітний Мшанецький (той самий, що колись на всеукраїнським з'їзді в Полтаві був завзятим крикуном „товаришом“ із С.-Р-ів — тепер став простим і сумлінним міністерським урядовцем) — прийняв нас ласкаво і пояснив, що його приділено до комісарів, так би мовити, за квартірмайстра. Помешкання для всіх комісарів одведено в дівочім інтернаті Левашової, де мають відбуватися і засідання з'їзду.

Поки ми перебіралися і укладали наші речі у валізи, говірливі Галичане знова ділилися з нами своїми вражіннями.

— А що, панове, „Єдіна й Неделіма“ зісталася так, як і була, все на свому місці?

— На сей раз не вдалося!... Ну, та не довго вона животітиме! Не тепер, так

в четвер, а свого доконаємо! Зате кацапи ані пікнули...

— Та де! А по вулицях багато їх вешталось, пащикувало, — озвався другий. Я сам зараз коло Софійської огради побачив якихось двоє пань, що порозпускали було язики: „Сматріть, кака я Україна! І гдє ані понабіраліса етаво мазепінства?“ — Я до них чемненько: „Пані, будь ласка, заткніть собі пьски, а то я Вам їх заткну!“ А вони до мене знов щось джеркотять по московському, так я — не довго думаючи — по їх капелюхах долонею раз два і понасував їм аж на самі роти. Замовкли відразу!

— Ні, сьогодні кацапи щось не багато сміливости виявили — наші розказували, що й бити нікого було, бо вони всю свою злість виливали через дам, видно, числили на те, що Українці джентельмени і не посміють грубо обійтися з женщиною.

— Е, з хамом яке може бути инше поводження? На московське хамство й відповідь одна: по пьску!

— Се називається „argumentum ad hominem“, бо инших аргументів московська голова не здатна розуміти: її вже так сам Господь Бог зробив!...

* * *

Тогож дня ми перенеслися до пансіону Левашової (проти Педагогічного Музею), а на другий день по обіді розпочалися і засідання з'їзду комісарів.

Зранку я зайшов до мого безпосереднього начальника — генерального секретаря освіти Івана Стешенка. Я вже давно збирався з ним поговорити і вилити йому свої болі. Він прийняв мене сердечно. На мої гіркі жалі відповів своїми ще гіркішими.

— Що я можу вдіяти? Ви знаєте, що я двічі збирався подавати до димісії, поки добився нужденних асигновок на канцелярські потреби для себе й для Вас? На все гроші є, а як тільки дійде справа до комісарів освіти — так в міністерстві і відповідних кредитів нема, і ні звідки взяти грошей і т. п. Взагалі відчувається, що нас не потрібують, що ми заважаємо когось, а я не звик нікому на заваді бути — як моє не в лад, то я з своїм і назад!

Я його став переконувати, щоб він держався скільки може, бо коли він піде, то скасують і всі комісарські посади, сі поки що одинокі активні чинники українізації.

— Та українізація щось не на часі, мій пане! У нас зовсім інший вітер потягає. Ви не знаєте, яка у нас мягкість, терпимість і обережність в управлінню! На

весні якось п. міністер ішли до міністерства. А на горі в гімназії йшла наука. Коли се з одчинених вікон нараз як не залунають звуки: „Боже царя храни!“ Щож Ви думаєте, п. міністер розгнівалися, висловили догану директорові, або що? І не подумали! Так ніби нічого не сталося, пройшли собі спокійнісенько тай годі. У нас режім дуже ліберальний!

— А тимчасом в інших міністерствах далеко не такий! От хотьби й у міністерстві внутрішніх справ: арешти не вгавають, і то арештують нікого, як тільки самих Українців!

— Що й говорити — до нас із сел дуже гіркі чутки доходять. „Просвіти“ розганяють... Люде поприходили на збори „Просвіти“ і в першу чергу співають „Ще не вмерла“, а тут начальство розв'язує збори яко „незаконні“!

Мене такі інформації мало втішили, та проте ми з Михайлом рішили не падати духом.

Учасників з'їзду з'їхалось щось понад трицять чоловік. І у всіх були однакові думки, однакові настрої, однаково сумні вісти. Так, що коли А. Синявський відкрив з'їзд і об'явив його програму, то всі однодушно стали домагатися, щоб її було розширено, щоб обговорити не тільки справи середньої, а й низшої школи.

Були на з'їзді і Стешенко та Андрій Лещенко — голова департаменту низшої школи. В перший день виробили програму, поділили роботу і виявили всі однодушне бажання бачити п. міністра, щоб довести до його відома і про плян работ, і про потреби шкільництва, а найголовніше почути авторитетне слово про майбутню політику і про наміри самого п. міністра.

На другий день рано до мене прибіг схвильований Михайло.

— Знаєш, я щойно говорив із декотрими учасниками духовного собору. Виявляються страшні речі. Наших архієреїв — Антоніна і ще декого „запретілі во служенії“ і позбавили права голосу на соборі. Антоній, „наш“ митрополит, веде явно московську політику по наказу з Москви. Інші чорносотенці москвофіли архієреї і попи за ним руку тягнуть, а наших або підступом викинули із собору, або не признали права участі — словом звичайна московська система і якась безсоромна московська вакханалія! Знаєш що? Давай, скажемо й ми своє слово! Ми мусимо бути не тільки заступниками народньої освіти, але й національних інтересів нашого народу. З нашим голосом мусить почислитися і московська чорносотенна згряя!

— Щож ми можемо вдіяти? Ми — скромні провінціяльні робітники проти князів церкви — проти архієреїв і книжників?

— Ми можемо зробити дуже багато. Винесемо офіційальну постанову з'їзду, що ми до тої церкви, котру силоміць хочуть нам накинути московські попихачі, не пристанемо, а будемо собі шукати притулку й оборони в якійсь іншій.

— Деб-то?

— А хоть би й там де ранше мали — у царгородського патріярха!

— Е, брате — не забудь, що тіж царгородські патріярхи і продали нас Москві за цілком „умереноє вознагражденіє“!

— І то правда. Та нащо нам далеко ходити, маємо свого українського митрополита київського і галицького....

— Себ-то?

— Високопреосвященного Андрея, Його Ексцеленцію графа Шептицького!

— Чи думаєш, що наші комісарі на те пристануть? Не забувай, що серед них ще чимало Малоросів, які на такий рішучий крок не одважуються, вже не говорю про „безконфесійних“ соціялістів.

— Е, слухай — як робити діло, то треба йти сміло й напролом. Мусимо ясно й отверто сказати перед цілим світом, що наші національні інтереси вимагають від

нас такого кроку. Та при тім ще й не знати, яка церква є справді наша народня українська, чи та цареславна помосковлена за два з половиною віки, а чи уніятська-галицька, де зберіглися від московсько-цареславних впливів наші стародавні звичаї й обряди?... А з соціялістами поменше церемоній — вони дуже охотно пристануть, як побачуть, що за нами є смілість, сила переконання і непохитність.

— Маєш рацію. А з Римом як? Йогож у нас страх як бояться!

— Риму не маємо чого боятися. Рим далі від нас, ніж Москва, Рим в Європі, і на папськім престолі сидить Європеєць, а не московський сектант з азійською культурою і таким же відношенням до своїх підвладних, чи „вірних“.

— А старі традиції?

— Традиції традиціями. Тепер на зміну старим приходять уже нові традиції. Хто із духовенства зложив найбільші жертви для українського народу? Хто є найбільшими українськими патріотами? Уніятські священники-Галичане! Хто найбільше прислужився для української національної справи? Український уніятський митрополит граф Андрей Шептицький! Хто з найбільшим достоїнством і відданостю своїй пастві зносив знущання Евлогія і московської зграї в Галичині? Українське

уніятське духовенство! Йому мусіли віддати честь навіть самі його вороги — Москвини. Кого російський уряд, знаючи його вплив і любов до нього його пастви, одірвав від стада вірних? Українського митрополита графа Андрея Шептицького — того пастиря доброго, що, йдучи на московське вислання, не вагався положити душу свою за други своя, того, що дбає про своїх овець і знають його вівці його!... Скажи, чи знайдеться тепер який православний архієрей, що так би повівся супроти свого українського стада, як уніятський митрополит? Такі-то приходять нові наші традиції і не знати, як довго старі вистоять проти нових, особливож коли московські князі церкви ще підпруть отсі нові наші традиції своєю упертою міднолобою політикою!

Аргументи були цілком слушні. Михайло вже мав і проєкт резолюції. Ми її переглянули, виправили дещо, і Михайло скоренько подався підготовляти ґрунт серед членів з'їзду.

— Хай собі кацапи своє постановляють на духовнім соборі, а ми Українці своє постановимо на своєму з'їзді. Побачимо, як їм закрутить у носі, коли понад трицять людей, що керують освітою в державі, винесуть постанову про відділення від московського цареславія і з тим поїдуть

в народ, серед котрого мають певно більше впливу, ніж цареславні архієреї і книжники!...

Проти мого сподівання наша резолюція знайшла собі одразу багато співчуваючих. Після наших підрахунків її з'їзд прийняв би великою більшістю. Але не поставлено її було на обговорення з ось якої причини: один із членів з'їзду, добрий знайомий тодішнього міністра ісповідань (здається Зіньківського), сказав Михайлові, що міністер є сам горячий сторонник автокефалії і прирік, що колиб собор постановив про злуку з Москвою, то він сам, зверху, на власну руку проведе автокефалію і що ніби й Гетьман його підпре.

— Не варт піднімати заколоту: може й справді Гетьман піддержить міністра? Не треба компромітувати владу — адже се в кождім разі перша справжня влада в українській державі. Що скажуть Німці і цілий світ, коли українська інтелігенція так однодушно заманіфестує недовіря до своєї влади? Ще буде час розпочати релігійну боротьбу, коли виявиться остаточно, що уряд підпирає москвофільські змагання.

Такі аргументи переконали нас з Михайлом і ми відмовилися ставити наше висношення.

На другий день з'їзду завітав до нас і пан міністер освіти М. Василенко. Симпатичний дідусь з типовим українським обличчям, він робив дуже приємне вражіння своїм добродушним виглядом.

Привітну промову до нього виголосив губерньський комісар освіти з Катеринославщини — Труба. Майже в цілогодичній промові він говорив про непорядки і безладдя в шкільній справі, про цілковитий хаос в управлінню і про кривди, які терпить українська школа від Москвинів і москвофілів. Вражіння від його „привітної“ промови було дуже тяжке — чулася скарга на міністра і його порядки. Щоб загладити те вражіння, на прохання голови з'їзду А. Синявського, взяв я слово і в коротенькій промові, вітаючи п. міністра, висловив надію цілого з'їзду на те, що з боку міністерства ми побачимо нарешті ясну українську політику і почуємо вже раз над собою тверду руку. Як ми тоді всі бажали тої твердої влади, аби ми могли лишень виконувати накази з гори, а не робити на власну руку, як кому Бог дасть! . . .

Міністер нам відповів коротко й досить неясно. З його промови виходило, що він дуже радо використає матеріяли, які ми йому підготували, а там, мовляв, видно буде що і як. А поки що не треба поспі-

шатися, а робити все розумно і обережно, щоб нікого не дратувати — поволі все прийде у свій час. Тепер міністер дуже зайнятий справою з українською академією наук і з українським університетом, як з тою роботою упорається, то тоді візьметься енергічніше і до середньої та низшої школи.

Його відповідь нікого з нас не задовольнила, тим більше, що на прикінці він висловив жаль, що не має часу, щоб завітати до нас у друге. Ні великого зацікавлення до того, як стоїть справа освіти на місцях, ні заінтересовання до нашої роботи, ані довіря до нас самих п. міністер видимо не виявляв. А ми прецінь не були ні безвусі адміністратори з „товаришів“, ані безграмотні урядовці з „довіря народу“, якими часто-густо задовольнялася колишня влада Центральної Ради. Кождий з нас мав диплом вищої школи і не один рік службової практики, а у декого то вже й сивий волос блищав у бороді. Стешенко довго й сумлінно вибірав собі помічників, тож не диво, що більшу половину повітів ще й досі не було обсаджено комісарами освіти за браком людей, бо аби кого не хотів він брати.

Таке саме вражіння, як і на нас, зробила відповідь міністра і на ближших його співробітників — начальників департаментів А. Лещенка та А. Синявського і генерально-

го комісара освіти І. Стешенка. З'їзд продовжував свою роботу: виробив програму науки для середніх шкіл, представив свої висновки що до видання українських підручників, витворив підстави пляну для єдиної школи, накидав схеми бажаного адміністративного апарату і т. д. Щоб нагадати міністрові ще раз про велику небезпеку для школи і лишити по своїх роботах реальні сліди, виписали ми всі біди і наші побажання в окремому меморіалі, який і представили міністрові. Але почувалося, що того всего за мало, що міністер поставиться і до нашого меморіалу так само, як до нашої роботи. Тоді залунали серед комісарів голоси:

— Треба йти до Гетьмана!

Гетьман дуже охотно приймав тоді різні делеґації, чемно вислухував і давав, як коли, свої пояснення і обіцянки. Було цілком слушно представити йому в правдивім світлі і таку велику справу, як справа народньої освіти. Більшість із членів з'їзду була такої думки. Але були й інші. Стешенко, наприклад, заявив категорично, що він до сього „пана“ ні в яким разі не піде з тої причини, що ні в які його обіцянки не вірить, що взагалі йому не вірить ні в чім і має на те поважні підстави. Почувши авторитетне слово начальства, де-

які з соціалістів комісарів (було і таких кілька) згадали, що їм не дозволяє на таку нечемність їх партійний етикет. Але більшість ухвалила вирядити делегацію і для того обрано було щось чотирнадцять душ. Мені доручено було держати промову до Гетьмана в імени цілого з'їзду. Я охотно прийняв пропозицію, бо був дуже цікавий на власні очі побачити Гетьмана, сказати йому просто в очі те, що цілий народ говорить по його державі і спробувати з власних спостережень вивести нарешті, що воно за людина? Чи правда все те, що про нього говорять його вороги?

Але от біда: я не мав із собою убрання для офіційальних візитів. Хоч як мене не переконували мої колеги, що мій елегантний англійський костюм мені дуже до лиця й імпонує, але я категорично відмовився появитися перед головою держави „по демократичному“: — я не був і не хотів із себе представляти „товариша“, а хотів показати Його Ясновельможности, що його урядовці шанують його і розуміють трохи європейські звичаї.

На виручку мені прийшов Стешенко. Він хоть сам і не хотів іти, але не мав нічого проти посилки делегації і навіть дуже цікавився, чим скінчиться наша аудієнція.

— Коли Ви вже такий завзятий, то візьміть моє убрання. Мій англєз на Вас мабуть прийдеться!

Авдієнцію було нам призначено на 1 годину, коли не помиляюся 14. липня. За роботою я ледви поспів забігти до Стешенка на Малу Володимирську, а хтось із міністерства приобіцяв, що пришле по мене і ще кількох членів делегації міністерське авто. Справді, ледви я встиг переобратися, як уже й авто було при воротях. Але я сердечно розсміявся, як глянув на себе у зеркало. Властитель убрання разів у півтора грубший і на голову низший за мене. Його сурдут бовтався на мені, як на патику, а широкі низько спущені штани робили вражіння запорозьких шараварів. Та ніколи було роздумувати: я мав заїхати ще по кількох членів делегації у пансіон Левашової, бо більша частина вже вирушила пішки.

Коли убоге розбите міністерське авто довезло нас до гетьманського палацу, то перша частина делегації вже була там.

Я з великою цікавістю увійшов у вестибюль. Приняв нас дуже чемно дежурний генерал і направив до столика дежурного старшини, щоб ми записалися.

— Ви по какому делу? — звернувся до нас найчистіщою московською мовою молоденький старшина при столику.

— Ми делегати від з'їзду комісарів освіти до Його Ясновельможности — відповів я з притиском по українськи. Але моя відповідь не зробила на пана старшину ніякого вражіння.

— Патрудітесь обождать — Вас сейчас проводят — відказав він нам, записавши до книги наші призвища. Тут тільки я звернув увагу, що всі старшини довкола, ціла гетьманська служба, говорять по московськи. Я став придивлятися і прислухатися. Ніщо не нагадувало, що се була оселя українського Гетьмана — так ніби ми були у колишнього київського генерал-губернатора! Нічого українського в оточенню (хіба що нові, якогось чудернацького, ніби „українського“ крою військові уніформи), ніякої пишноти, що личила б голові чималої держави, — навіть аж занадто просто. От через вестібюль, де чекає на чергу прийняття багато всяких осіб, в тім числі видно і якісь чужоземці, з покоїв виносять кілька згорнутих килимів і ще якісь пакунки, а один зі старшин на весь голос наказує слугам:

— Осторожно сложіте в автомобіль, чтобы нічево не потерялі і не разбілі!

Та ось кличуть і нас до салі прийнять. Перед нами пішов на особисту розмову з Гетьманом наш міністер, котрий приїхав на авдієнцію разом із нами в авто. Нас

проводять у велику порожню салю з білими кріслами. Просто на стіні красується великий, на цілий ріст, портрет Гетьмана олійними фарбами у його звичайнім убранню, якімсь не то кубанським, не то кавказьким, а дехто каже (я не розуміюся на військових формах), що у формі „собственного Его Величества конвоя“ — в кождім разі якімсь модернім, з широкими рукавами із кавказьким кинжалом, а не історичнім козацьким строю.

В тім самім убранню за хвилину виходить і сам Гетьман. Висока струнка постать, інтелігентне обличча, низько стрижена голова і підстрижені вуса. При очкурі, як звичайно по кавказьки, причеплений кинжал, шаблі нема, ані пояса. Він обходить усіх нас, кождому подає руку і привітливо вітається. Наш міністер вийшов із покоїв разом із ним і тепер стоїть з боку.

По вітанню я починаю свою промову до Гетьмана. Наперед в коротких словах я передаю йому про становище низшої початкової, вищої початкової і середньої школи, тоді викладаю наші бажання що до майбутніх заходів уряду і нарешті непомітно сходжу на загально політичну ситуацію. Згадую про переслідування Українців і про московське насильство. „В той час, як в матері городів українських, у нашому стольному Києві із за стін уря-

дових будинків вільно лунає „Боже царя
храні!“ — льояльному українському гро-
мадянинові — мужикові на селі не вільно
заспівати „Ще не вмерла“, бо йому за те
грозять арештом і карами.“ Сі мої слова
пригадую буквально. „Вкінці висловлюю
надію, що „Ваша Ясновельможність“ (я
скрізь у своїй промові підкреслюю власне
с е й титул) візьмете до серця потреби і
справедливі домагання нашої держави і
народу нашого і своїми мудрими наказами
і розпорядженнями прославите імя Ваше,
як серед сучасників, так і в історії!“

Не знаю, яке вражіння справила моя
промова на Гетьмана, бо на холодно-
коректному обличчю його годі було щось
прочитати, але відповів на неї він нам
дуже детально. Як я говорив, так по
пунктам, в тім же порядку, по кожному
окремо відказав, не минаючи ні тігла, ані
тої коми. Видно пам'ять має надзвичайну.
Говорив по українськи, але ламаною мо-
вою — видно, що думав по московськи і
ще не мав часу набути собі доброго укра-
їнського акценту. На один тільки пункт
не відповів ані словом, ні однісеньким
словом, так ніби й не чув про те: на
згадку про переслідування Українців і
про фаворизовання Москалів! Забути про
сей останній уступ моєї промови, очевидно,
не міг. Коли міг річево відповісти на

чисто ділові питання, то тим більше мав спроможність бодай сяк так оправдати поведення уряду в тій найбільш пекучій і наболілій усім нам справі.

Що до шкільних справ, то в усім посилався на присутнього міністра і казав, що він з плянами міністра знайомий і цілком одобрює його політику: робити усе поволі, але солідно так, щоб нікого не дратувати, бо для нашої держави, мовляв, потрібні різні люде, всяких національностей. Але додав Гетьман ще й від себе кілька інтересних слів.

— „Влада мусить приводити до порядку ті елементи, котрі не хочуть коритися законам і піддержувати лад у державі. Але не вірте ніяким чуткам і наклепам, котрі поширюють проти нас наші вороги — між иншим і про федерацію з Росією. Передайте народові, що скорше мене побачуть трупом, ніж я відмовлюся від державної самостійности України.“

Сі його історичні слова, котрі потім чомусь не було опубліковано ні в одній газеті при описанню нашої авдієнції — я також затямив слово в слово і потім нераз згадував і тепер їх згадую...

Промова Гетьмана зробила на мене подвійне вражіння, як і ціла дотеперішня його політика: з одного боку він ніби й хоче

добра Україні і клянеться, що до смерті не зрадить державно-самостійницькі ідеали, а з другого боку уперто обминає, навіть натяком висловити своє відношення до Москалів.

На Михайла промова Гетьмана, видно, зробила більше щире вражіння. Михайло і сам відказав коротенькою, але гарячою промовою, в якій висловлював свою віру в державну мудрість, а головне щирість Гетьмана, а за його державну роботу і дбання про український народ обіцяв йому любов народню і славу в історії. „І кобзарі наші спомянуть Тебе в думках і слава Твоя серед козаків на вік не вмре, не поляже!“

Так, трохи патетично, закінчив він свою промову.

Гетьман коректно подякував йому і висловив свій жаль, що не може з нами лишитися довше, бо за чверть години має відіхати десь на Чорне море, де його присутність конче потрібна, бо на українській флоті мають підняти український фляг.

Ми розпрощались в той самий спосіб: кожному з нас по черзі Гетьман подав руку, мені сказав пару теплих слів за промову і згадав, що ми земляки з Полтавщини. На тім авдієнція наша скінчилася.

Я поспішив до Стешенка, щоб перебратися і переказати йому мої вражіння від

приняття, котрими він дуже інтересувався задалегідь, бо я його переконував, що власне він помиляється що до Гетьмана.

Моє оповідання зробило на нього сумне вражіння.

— Дурив Вас, як дурить досі цілу Україну і цілий світ. Нічого з його обіцянок не буде, бо й те все неправда, що він казав Вам. Ніяких прапорів нігде не піднімають, а просто вони з Федором Андрієвичем (Лизогубом) мабуть поспішають десь на пікнік на Дніпро, або що. (Справді нігде в газетах я й згадки не читав про те, щоб Гетьман виїзжав куди в той час!) Для того й килими та посуду в авто укладали. Вони се люблять: добре випити і закусити на лоні природи! А що до клятв не зрадити самотійности, то не знати, яким же клятвам вірити — чи тим, що Гетьман давав перед поміщиками, як його наставляли, а чи тим, що він отсе перед Вами виголошував?

— Що то за клятви перед поміщиками?

— А Ви не чули?

— Не чув.

— По виборах нововибраний Гетьман присягав на іконі, що збереже Україну цілу і непорушну і такою положить її до стіп Його Імператорського Величства — Імператора Всеросійського.

— Не може бути?!...

— Хочете вірте, хочете ні, а про те я чув із певних джерел.

На мій превеликий жаль він мені не схотів відкрити тих джерел і ту тайну поніс із собою в могилу, бо тоді я з ним бачився і говорив в останнє. Слідуючий раз я побачив його уже мертвим, на оперативнім столі, в лічниці полтавського богоугодного заведенія...

ГОЛОВА IV.

Убийство Івана Стешенка у Полтаві. Мої сутички з губерніяльним старостою. Причини і наслідки їх.

Прощаючися зо мною, Стешенко просив мене про одну услугу для нього: десь за два тижні він мав поїхати до рідні на село в Опошню. В Полтаві не хотів задержуватися і тому просив мене, щоб я йому задалегідь знайшов і замовив коней, бо від Полтави до Опошні треба їхати кіньми коло 40 верст. Він мав мене поінформувати листом точно про день свого виїзду, щоб я мав час подбати про підводу, бо в ті часи дістати коней була не легка річ.

Отже я чекав на той лист. Але він, видно, передумав і рішив побути якийсь час у Полтаві у своєї старенької матері, що жила там разом із його сестрами в маленькій власній хатці на Манастирській вулиці. Ся переміна його пляну коштувала йому життя, бо колиб він був поінформував мене про час свого приїзду, то я був би вийшов

зустрінути його на стацію і можливо, що з ним не сталося б те нещастя, яке його спіткало. Та буду розказувати по порядку.

30. липня десь коло полудня я йшов до себе в канцелярію в губернську земську управу. По дорозі зустрів я одну свою знайому, п-ну С. Вона збентежено звернулася до мене:

— Вас шукає скрізь по місту Кость Іванович Товкач (дальня рідня Стешенка). Щойно я його бачила і він просив переказати Вам, що сеї ночі убито Стешенка.

Я остовпів.

— Як?... Де?...

— Тут у Полтаві на Куракинській вулиці.

— Яким же чином?

— Не знаю докладно. Товкач встиг мені тільки переказати, що труп лежить у богоугоднім заведенію, щоб Ви про те знали...

У мене закрутився вихор думок. З чого б могла статися отака подія? Хто міг зробити отой дикий злочин? Особистих ворогів Стешенко не мав — се був милий і добрячої душі чоловік. Людина чесна, ідейна, глибокого розуму і високої гідности, словом, чоловік, котрого любили й поважали усі, хто його знав. Звідки могло прийти на нього таке лихо і то тут

у Полтаві, де він буває раз на рік, де його мало хто й знає, бо він літ більш як двадцять живе постійно у Києві?

Я губився у здогадах, а тимчасом поспішав до лічниці, щоб довідатися, чи не знайдено при небіжчику яких документів, паперів або що, бо він обіцяв особисто привезти мені полагодження деяких справ. Тяжкий жаль стискав мені серце і сльози душили горло...

Не стало ще одного працюючого на українській ниві... Але якого працюючого? Старого, щирого, випробуваного борця, першорядної інтелігентної сили, видатного педагога, критика, поета — багато одареного і до того глибоко чесного чоловіка, що в свій час умів за свої українські переконання багато витерпіти, але ніколи не вмів і не хотів використати для себе свої заслуги. (Не так як його товариші по партії С.-Д.: усі оті крикуни, що повилазили тепер на добрі посади і добрі заробітки, не знати за які свої заслуги!)

Як би то серед українських С.-Д. хоть половина, хоть четвертина, хоть пара членів могли дорівнятися до Стешенка! На жаль, серед вождів одної з найпопулярніших наших партій я не міг собі пригадати ні одного, що міг би дорівнятися до небіжчика вже самою освітою й інтелігенцією, не говорю вже про інші якості. Не дурно

він користувався малим впливом у партії. Його вміли використати, коли те потрібно було, але чесний і розумний його голос мало значив проти демагогії й апльомбу всіми признаних, „заслужених“, авторитетних вождів і заступників українського пролетаріату! Своім глибоким аналітичним розумом критика він умів одріжнити поетичні перли від літературного сміття і не боявся одвести таким улюбленцям товпи, як його товариш по партії Винниченко, належне їм в літературі місце. Натомість він один із перших умів оцінити і високо піднести творчість такої далекої, чужої і незрозумілої для черні аристократки духа, як Леся Українка. Сам він подарував українській літературі кілька перлин своєї поетичної творчости і певно, що в нормальних умовах у інших народів мав би широку пошану і признання. Крім того всього моє серце лежало до нього ще через те, що я почував у нім добру душу і щире українське серце. Мені подвійно жалко було його: і як робітника народнього, і як доброго чоловіка, а ще позатим як мужа і батька двох діток...

Яке страшне вражіння мусіла зробити його трагічна смерть на його дружину і на дітей (вже дорослих дівчину і хлопця) — не говорю вже про сестер і стареньку матір!...

В лічниці мене направили в трупарню, де з мертвим було доконано усі судово-медичні формальности. Коли я вступив до світлої і просторої анатомічної салі, то прямо перед дверима на столі побачив щойно вимитий білий труп, котрий двоє слуг убірали в чисту білизну. Над правою бровою у нього виднівся свіжо зашитий шрам. Як пояснили мені слуги, сюди трафіла куля і в сім місці було розпиляно кістку при анатомічним досліджуванню.

— Дуже сильний був чоловік — привезли до лічниці з кулею в голові. Везли не менше, як пів години, бо сеж не близький світ, і ще мучився мабуть години дві, поки Богові душу віддав!

— Свідомий був?

— Де там — хібаж можна з такою тяжкою раною бути свідомим? Успів тільки промовити своє імя: „Звуся Іван Стешенко“... і стратив притомність.

— Колиж його привезли?

— Десь по першій у ночі. Ішов собі чоловік [зі] стації, а якийсь розбишака перестрів його на тротуарі, приставив револьвер до лоба... Раз тільки й стрілив, та знав, як і куди стріляти...

— А убійника зловлено?

— Не знаю, здається, що втік. Поки поліцію докликалися, щоб раненого перевезти!... Хібаж Ви не знаєте, як у нас?

— А білизну хто приніс?

— Була мати і сестра. Десь вийшли.

— Не знаєте, чи у небіжчика які речі знайшли?

— Трохи грошей було, золотий годинник і револьвер — все передали матері.

— А папери які були?

— Не знаю — то поліція мабуть знає, повинніж були протокол скласти.

Тимчасом небіжчика убрали. Він лежав на столі з поважним і спокійним обличчям. Акуратно зашитий шрам на чолі не робив його страшним — здавалося, що він заснув спокійним сном.

Надійшов мій знайомий фершал, і я попросив його вприснути трупові щось консервуючого, щоб задержати розклад, бо пора була горяча, а на дружину його з Києва можна було сподіватися не раніше, як за одну-дві доби.

З тими короткими інформаціями поспішив я у губернську управу. Пора було й до себе в канцелярію навідатися, а крім того я спішив поінформувати голову управи Токаревського про подію і просити його взяти участь в клопотах про похорони.

Токаревський взяв справу дуже близько до серця.

— Я думаю запропонувати управі, щоб видатки по похоронах взяти на кошт земства...

Поінформував він мене про свої наміри.

— Дуже добре. Хіба може й держава схоче взяти в тім участь?

— Як би так було, то ми візьмемо на себе бодай видатки тут у Полтаві, бо мабуть тіло перевезуть до Київа. Там же його сімя.

(Справді похорон у Київі взято було на державні кошти.)

— Треба з сих похоронів зробити маніфестацію, аджеж ховаємо одного з найвидатніших і найбільш заслужених діячів нашої доби — до тогож і члена Вашої партії — подбайте, щоб Ваша партія була заступлена як слід.

— Ми подбаємо за те і за матеріяльні кошти, а Ви візьміть на себе догляд, щоб похорон відбувся (по старим українським звичаям з усіма обрядами, а також візьміть на себе поінформувати дружину небіжчика.

Так ми зговорилися і поділили між собою функції, і я подався скоренько до своєї канцелярії складати телеграми у Київ. Послав телеграму до свого міністра, а знаючи порядки в міністерстві — на всяк случай копію до Лещенка, а окремо дружині. Крім того, як повідомив мене Токаревський, вони послали кілька телеграм в київські українські дневники.

Мій писар, як і завжди, вже був дуже добре поінформований про подію.

— Немає життя тепер Українцям — дуже комусь заваджають! Стережіться, Вікторе Ніканоровичу, щоб і з Вами того не сталося!

— Та що Ви, Іване Мироновичу, Господь з Вами — при чім тут я? Певно якийсь нещасливий випадок!

— Добрий випадок! Висліджено чоловіка і вбито так чисто, що й кінці у воду. Се не инакше, як московська змова. Починають в той спосіб винищувати наших державних людей, а що освіта найбільше чутливий нерв, перша й найголовніша справа на Україні, то й починають з тих урядовців, що про українізацію освіти дбають — тепер не знати, хто на чергу прийде, може й Ви, бо позаливали декому сала за шкуру...

— Е, плетіть дурниці, у Вас усе хоробливо фантазія працює!

Я дуже любив мого писаря — щирого і безкомпромісового „шовініста“ і він платив мені тим самим. Але мені здавалося, що він занадто далеко йшов у своїх підозріннях.

— Чогоб там моя фантазія хоробливо працювала, коли ми всі доводи маємо? Ми самі й слідство переведемо і знайдемо убійника, бо поліція ні до чого, а може й у змові з убійником.

— Хто се „ми“?

— Ми Павленківці*). У нас сталося убійство, ми й убійцю зловимо — не втече з наших рук.

— Говоріть! Як поліція не зловить, то як там ви зловите? Та його вже мабуть й слід пропав. Зрештою розкажіть бодай докладно, як подія сталася, бо я доси дуже мало знаю.

— Стешенко приїхав разом із сином 14—15 літнім хлопцем о 12 годині в ночі. На стації, як звичайно, ні одного візника. От вони з сином і пішли пішки до дому. На Куракинській вулиці, саме де з Павленок виходить мала бічна вуличка, їм заступив дорогу якийсь чоловік, що вийшов із бічної вулички, вистрілив із револьвера на старого Стешенка, а далі, як той упав, нахилився над ним, глянув йому в обличчя і моментально щез.

— А щож хлопець?

— Хлопець злякався і сховався в картоплю, що росте побіч хідника, а далі став кричати, люде надійшли, покликали поліцію, стали про те дбати, щоб раненого до лічниці перевезти, а тимчасом убійник як крізь землю провалився.

— Чому Ви думаєте, що се терористичний акт, а не випадок якийсь нещасливий?

---

*) Павленки передмістя Полтави, недалеко від київської стації.

— Подумайте, не пограбовано нічого: булич і гроші, і золотий годинник, натомість убійник придивлявся, чи не помилився, і як побачив, що трафив правильно, то відразу і зник.

— Ну, то Ваші здогади, а може й хотів пограбувати та не мав часу, бо люде надійшли?

— Чому власне Стешенка мав хтось грабувати, і чому грабіж мав статися саме в той день, як він приїхав, аджеж до сьогодні ще не було на тій дорозі ніколи подібного випадку? Розказують люде, що за ним весь час іще з Києва наглядав якийсь темний тип. Видно, добре знає Полтаву, знає дорогу, зайшов наперед і доконав своє злодійське діло, бо в дорозі не мав нагоди.

— Чияж то рука по Вашому?

— А хтож його знає чия! Може большевики, може чорносотенці московські, а може і ті й другі разом, бо їм однаково Україна кісткою поперек горла стоїть — у них згода й однодушність повна, коли справа йде про нас — тут у них суцільний національний фронт без різниці партій і клясів!

Його слова навели мене на різні думки. Хто знає, може він має рацію. Я згадав подібну смерть полковника Ластівченка тут же у нас у Полтаві, згадав ту безоглядну

ненависть і нерозбірчивість у способах боротьби, що я бачив доси від Москвинів до Українців, і підозріння мого приятеля показалися мені вже не такими безпідставними.

— Може й Ви маєте рацію — треба пождати, слідство виявить правду. Треба й нам зі свого боку зробити все, аби слідство навести на правдиву путь. Зараз же телефоную до губерніяльного старости, щоб він прийняв мене, вислухав мої зізнання й ужив усіх засобів до розслідування справи.

— Таж Ви маєте право і обов'язок домагатися, щоб Вам було передано папери, котрі були при небіжчику, бо Ви є тут одинокий безпосередньо йому підвладний урядовець і мали би відповідати перед своїм начальством, колиб не подбали про них.

На моє телефонічне запитання дежурний урядовець, як і звичайно, по московськи відказав мені, що пана заступника губерніяльного старости немає і що я мушу наперед його повідомити, про що хочу з ним говорити.

Мене се в край обурило. Треба сказати, що у нас губерніяльного старости не було, бо по смерті С. С. Іваненка обов'язки старости виконував його помічник, на прізвище Нога. Се був досить темний індивідуум. Мені розказував С. Шемет, що сей самий Нога, за часів уряду Керенського, був

якимсь урядовцем у Лубнях. В той час він накладав із „Советами робочих і салдатських депутатів“ і з большевиками. Власне він допомагав їм розганяти збори українських хліборобів-демократів, бо у них, мовляв, „програма не так написана“! Тепер він був опорою нової влади і йому було доручено виконувати найвищі адміністративні функції на цілу Полтавщину. Він був отвертий москвофіл і русифікатор і мало з тим крився. Урядував по московськи і писав офіційальні папери тоюж мовою. Я вже мав з ним одну сутичку на тім ґрунті. Якось на одне з моїх численних запитань про арешт одного з учителів Українців він відписав мені по московськи. Я йому вернув його папір з такою моєю припискою: „З огляду на те, що я не маю і не повинен мати перекладчиків з чужоземних мов, прошу до мене урядові папери писати в урядовій мові.“

Він прислав мені той самий папір по українськи, але моя відповідь, як розказували мені мої знайомі урядовці з його канцелярії, привела його і його московське оточення в лють. Українці роздзвонили скоро по місту цю історію, а він зціпив зуби і, видно, рішив мені відплатити. Поведінка його і його Москвинів урядовців що до мене була, очевидно, демонстрацією свого роду. Та я на те не зважав. Дежур-

ному урядовцеві я відповів, що маю пильну урядову справу до самого Ноги і не можу про неї нікому говорити. Тоді він мені відказав, щоб я зателефонував завтра, бо „гасподін помічник старости сьогодні в канцелярії більше не буде“.

На другий день рано повторилася та сама розмова. Тоді я відповів рішуче: „Справа моя торкається убійства генерального комісара освіти Стешенка. Перекажіть панові заступникові губерніяльного старости, що коли він мене не прийме зараз же негайно, то я з ним більше не говоритиму, а звернуся безпосереднє до двох міністрів: — внутрішніх справ і міністра освіти.“

За хвилю я почув відповідь: „просят пожаловать сейчас.“

Я негайно пішов до губернаторського дому і заявився дежурному урядовцеві. Зараз же до мене вийшов якийсь старий урядник у військовому мундурі і чисто по московськи, з найчистішою московською вимовою, перепросив, що Нога не може мене прийняти, бо розмовляє з Німцями в справі убійства у Києві німецького генерала Айхгорна. Мені було майнула думка перестати з ним говорити або вимагати, щоб він говорив зо мною по українськи. Але він, видно, догадався і сам перепросив мене, що буде зо мною говорити по москов-

ськи, бо по українськи не вміє. Зрештою справа була дуже важна і я спішив її полагодити. Він запросив мене в окрему кімнату, де я приступив відразу коротко до діла.

— Прошу повідомити мене, в яким стані є тепер слідство про убійство генерального комісара освіти Стешенка?

— Ізвініте — їй Богу, не магу сказати: у нас тепер така возня з убійством Айхгорна, що все ми голову потерялі со вчашняго дня. Два убійства фатально совпали...

— Чи не знаєте бодай чого про папери, які мав небіжчик? Чи він мав які з собою?

— Не знаю.

— А хто слідство веде?

— Не магу сказати навєрноє, — кажетса прїєдет следователь по особо важним делам із Харкова.

— Скажіть принаймні, в котрім поліційнім участку можу довідатися про речі убитого і познайомитися з поліційним протоколом?

— Право не знаю: будьте добри освєдомтєсь у поліцмейстера.

Такі інформації я дістав у губерніяльного старости. Мені було досадно і смішно заразом. Що як би за старих часів було убито таку важну урядову особу — скажемо попечителя учебного округа або що? Та

уся поліція не то що в Полтаві, а в цілій Полтавщині булаб уже на ногах, і губернатор сам їздив би скрізь і вів би справу — а тут офіційальна державна влада найменшого інтересу не виявляє до справи, так ніби се не високого державного урядовця убито і навіть не людину, а так собі сталася якась незначна подія, не варта ніякої уваги!

Але з другого боку я сміявся над нашим знаменитим адміністративно - поліційним апаратом. Добре він працює у міністра „фаховця“! Таж так самісенько йшла справа і у „народніх“ міністрів із Центральної Ради. Якаж справді між ними різниця? Але „народні“ міністри мали бодай те оправдання, що все покладалися на „народню самодіяльність“ — а якеж собі оправдання могли видумати „ділові“ гетьманські міністри? І мені знов мимохить лізла думка в голову: „а щож як би убитий не був Українцем, а скажемо Німцем або Москвином, чи й тоді до справи так само поставиласяб наша полтавська адміністрація?“...

Я вже й не пробував дальше осягнути якихось інформацій, бо бачив, що справа однаково пропаша. Тим більше, що від рідні небіщика я довідався, що їм поліція вернула усе, що при ньому знайшла. Паперів не було ніяких.

Цілий похорон, або краще сказати проводи Стешенка були грандіозною маніфестацією. Полтавські Українці всі як один однодушно взялися, щоб виявити, як хто може, свою пошану до свого земляка і разом заманіфестувати свій протест проти поведінки полтавської адміністрації. Вже до вечера цілу салю в трупарні було завалено цвітами і вінками. Земство не пожаліло грошей на похорон і призначило для закупна і клопотів при похоронах свого спеціального урядовця. Я подбав про хустки на корогви, рушник на хрест і про червону китайку, щоб накрити тіло по козацькому звичаю. Все це взято було зі складу кустарних виробів при губерньським земстві.

Винос тіла до собору призначено було на другий день по обіді. На той час зішлася така сила народу, що годі було вміститися усім не тільки в салі трупарні, де правилася панахида, але й на дворі перед правим корпусом великого будинку, де містилася трупарня.

А цвіти і вінки все прибували. Тіло буквально утопало в трояндах і інших живих цвітах, так що за ними нічого не було видно. Вінки лежали долі, стояли коло стін і скрізь, де тільки можна було. Більше вже нігде їх містити було і новоприбувші мусіли стояти на дворі разом із

своїми вінками. В салю на відправу могли доступитися тільки найбільш поважні особи. Між ними був і заступник губерньського старости пан Нога. Я його вперше побачив тут. Висока постать в чорнім пальто. Зизуватий і непривітний на виду... Замітно відсутність Німців. Видно, що їх ся справа не обходить. Тимчасом, як ховали С. С. Іваненка, нашого губерніяльного старосту, то за його труною йшли майже виключно самі німецькі офіцери... Із того можна зробити деякі виводи. Іваненко ніколи до Українців не признавався (хоч поза тим був надзвичайно толерантний, коректний, інтелігентний чоловік та спритний і розумний урядовець). А Стешенко був один із найвидатніщих українських діячів...

Я не міг доступитися на панахиду і чекав на дворі, доглядаючи за порядком.

Ось нарешті виходить духовенство і за ним виносять труну. Підходжу до неї і накриваю облича червоною китайкою. Усе, що можу зробити для мого начальника... Так одкриту труну, усю покриту червоною китайкою, підносять на руки його друзі і на руках несуть аж до самого собору, звідки має відбуватися дальша сумна подорож до Києва. Попереду мають корогви, перевязані шитими хустками, перевязаний довгим мережаним рушником хрест і коливо. Величезний похід розтягається далеко по

Шевченківській вулиці. От проминаємо будинок Спілки Споживчих Товариств на розі Шевченківської і Срітенської вулиць. На ганку висить напів спущений жовто-блакитний прапор і стоять усі служачі, віддаючи почит. Завертаємо на Срітенську і проходимо коло Українського Клубу. Тут над ворітьми висить клубна жовто-блакитна корогва з його девізом: „В своїй хаті своя правда і сила і воля.“ Колись ми ту корогву пошили на першу українську маніфестацію у Полтаві. Тепер вона жалібно має над ворітьми, затягнута чорним крепом. . .

Виходимо побіля Петровського парку до будинку губернського земства. Ціла фасада будинку прикрашена килимами, різними тканинами роботи кустарів, а з середнього балькону звисають дві довжезні синьо-жовті корогви. Усі двері й вікна одчинено, а на ганку урядовці управи стоять з непокритими головами. Так віддає честь небіщикові найвище народне заступництво на Полтавщині!

Нарешті вже перед вечером приходимо до собору. Сподіваємося весь час із Київа пані Стешенкової, але її немає. Немає і на другий день. Ми усі даємося диву. Вже одержано й київські газети з телеграмою про сумну смерть Стешенка, — дивно, що

вона не прибуває доси — очевидно, щось надзвичайного мусіло задержати. Добре ще, що трупові віприснуто щось консервуюче і він без огляду на горячий час добре держиться і не розкладається... Нарешті на третій день рано ми рішили одпровадити труну у Київ, бо вже годі було чекати далі.

Перед полуднем по заупокойній службі Божій сумна процесія рушила із собору.

Що се був за грандіозний похід!... Такого похорону не зятямлять найстарші старожили у Полтаві. Натовп залив цілу Олександрівську вулицю. Коли його голова наближалася до кадетського парку, то хвіст ще був коло собору. Порядок зразковий. Самих вінків я начислив понад трицять. Їх несуть в руках по двоє заступники від різних товариств і організацій. Минаємо губернаторський будинок, на бальконі котрого показується п. Нога (в церкві його не було), і виходимо на Сінну площу, а далі й на Куракинську вулицю. Серпневе сонце пече невиносимо; з розбитої дороги підіймається задушлива курява, та на те ніхто не зважає: людська маса суне далі за труною. Ось приходимо до того місця, де стався злочин. Похід стає і духовенство править літію. Між натовпом чуються голоси: „Доки ще будемо зносити московську сваволю?“ —

„Треба з Москвинами робити так, як вони роблять з нами — голова за голову, кров за кров!“...

Здається, немає вже нікого, хто не був би переконаний, що убійство се діло московських рук. Тільки тепер думки розділяються: одні думають, що злочин організовано московськими чорносотенцями, а інші, що се діло рук большевиків.

— „Се якась таємна большевицька організація працює. Стешенко і Айхгорн — її жертви. Немає сумніву, що се большевицька робота. Большевики хочуть знищити Україну і сплянували хитро свою роботу — терором винищити усіх людей, на котрих стоїть, або може стати українська держава.“

Такі розмови чути довкола. Та ось в натовпі метушня. Бачу, що ген з переду спинився візник і з воза виходить якась дама в чорному. Вона між натовпом протискається до труни і заплакана, запорошена, безсило з глухим риданням кидається на неї. Молодий Стешенко заспокоює її, а старенька мати відступає від труни, щоб дати місце дружині... Вона саме тепер приїхала ранішнім потягом з Києва і зустріла свого чоловіка вже в путі до дому... Чи думала коли, чи сподівалася на таку зустріч?...

Я ще ніколи не був свідком такого глибокого людського горя. Дай Боже, щоб і не довелось!

Катафальк із труною на хвилину спляється, але тільки на хвилину — немає часу довго чекати, треба поспішати на потяг.

Пані Стешенкова серед сліз переказує, що наших телеграм не дістала і довідалася про лихо вже з газет. Тому і запізнилася так із приїздом. Видно, що й на почті не ліпші порядки, ніж у нашого губерніяльного старости!

На двірець прибуваємо вже за кілька хвиль до приходу потягу. На перон приходять тільки частина з усіх, що провозжали — головне представники від організацій. Над труною говоримо короткі промови я, Товкач та Іван Прийма — Галичанин, директор Яворівської гімназії і директор першої української гімназії у Полтаві. Він у своїй дуже палкій промові призиває Українців до помсти, до кривавої помсти Москвинам. Звертається до молодого Стешенка і закликає його, щоб ціле своє життя памятав, хто є убійцем його батька і щоб доти не мав собі спокою, поки за ту чисту і невинну батьківську кров на Москвинах не помститься...

Труну ставлять у спеціальний вагон. Повний вагон накладають вінків, засу-

вають дверці, пльомбують і зверху на стіні вагона прикріплюють останній мій привіт: хрест із білих троянд. Прощай на віки, козаче, зажив єси козацької слави!...

Та хоть все вже готово, потяг чомусь не рушає. Дізнаємося, що наказано його затримати на кілька хвилин, бо на двірць прибув слідчий „по особо важним делам“, котрий саме тепер допитує паню Єстешенкову, і потяг має чекати на неї, поки скінчиться той допит. За кілька мінут він справді скінчився і потяг рушив...

Не знаю, які наслідки дало слідство, але видимих наслідків немає ніяких. Про цілу ту справу замовкли так, ніби її й не було ніколи. Крім кількох статей пам'яті небіжчика в українських газетах майбутній історик не знайде для неї ніякого матеріялу більше. Хіба що в протоколах полтавської міської думи і зборів полтавського губерньського земства знайде він постанови — першої про дозвіл поставити хрест на місці убивства, а другого, щоби той хрест було зроблено в земських майстернях. Але обидві ті постанови так і не було виконано, бо незабаром наступили великі події, що тому перешкодили. Так цілий той злочин і доси остався покритий таємничою пеленою невідомости. Хто його доконав? В якій ціли? Чи се нещасливий випадок, а чи справді в тім була рука якої москов-

ської організації? Слідство про убійство Айхгорна було переведено за один день німецькою владою. Злочинців зловлено і негайно покарано. Але Айхгорн був Німцем, а хіба Українець у „своїй“ державі міг тоді сподіватися на оборону своїх громадянських і звичайних людських прав в такій мірі, як наші „союзники“?...

Для мене ж особисто ся подія мала те значіння, що п. виконуючий обовязки губерніяльного старости, Нога, з тої моєї службової ревности, видно, зробив свої висновки. Тес я побачив незабаром. Та про се буде мова далі.

Тут наприкінці ще мушу зазначити, що міністер освіти виявив найменше заінтересовання в тій справі: принаймні на мою телеграму, а потім і докладний рапорт про подію я не удостоївся ніякої відповіді.

ГОЛОВА V.

Боротьба за українізацію в Полтаві і в Полтавщині. Робота Д. Янчевецького. Я — поширювальць унії. Труси у мене і моя відповідь на те. Убийство московським добровольцем залізничника самостійника в Полтаві. Німецька політика.

Літо і осінь 1918. року — се була у нас епоха найбільшого напруження громадських сил у боротьбі за українізацію і проти неї. Боротьба йшла по цілому фронті, в усіх напрямках і в усіх галузях громадського життя. Москвини й москвофіли не тільки енергійно обстоювали свої старі позиції, але й активно нападали на Українців. Українці оборонялися і тільки дуже рідко переходили в наступ. Особливо гостро відчувалася ця боротьба в полтавській міській думі. В обох земствах — губернському і повітовому, де до голосу тепер прийшли вибранці сільського люду — опозиції Українцям або зовсім не було (в повітовім земстві), або була слабенька, з якою боротися було легко (в губернськім земстві). Сі обставини мало змінилися в обох земствах і в осени, коли в повітовім

земстві прийшла нова управа по призначенню, бо на чолі її став граф Микита Капніст, людина в кождім разі інтелігентна і толерантна. Але в міській думі, де Українців була меншість, де власне вони робили опозицію, боротьба була тяжка. Тим більше, що соціалістична частина українських гласних виявляла дуже мало інтересу в національних питаннях і, як коли, то й не піддержувала тих внесень, які робили несоціялісти Українці, котрі були всеж в малій порівнюючи кількості (7 душ на загальне число коло 60 гласних). В місті Українцям трудно було провести якусь реформу в напрямі українізації, бо проти них зараз же ставала велика опозиція гласних москвофілів — кадетів і соціялістів. Здавалося, що за кождий крок, що робили обидва земства на полі українізації в губернії і в повіті, полтавська дума стреміла відплатити чимсь на полі русифікації в місті.

Українська група гласних несоціялістів, що прийшла в думу по списку число 5, стреміла виповнити свої обіцянки що до українізації міста і самої міської думи. Натомість міська управа в особі свого голови Семенченка (К.-Д.) скрізь дбала про те, щоб заманіфестувати свою сопричасність до „общерусской великой культуры“.

Ще в осені 1917. року я вніс пропозицію, аби (с)алю думських засідань було прикрашено портретами і бюстами Т. Шевченка і славних Українців з Полтави і Полтавщини, а то: І. Котляревського, М. Старицького, М. Лисенка, Г. Сковороди, М. Драгоманова, Гребінки, Лесі Українки й инш. Тоді було прийнято сю пропозицію і передано в комісію для технічного переведення справи. В 1917. році за большевицькою навалою годі було перевести в життя той проєкт, а в 1918. р., коли керування міськими справами перейшло до рук кадетської управи, вона сховала сей проєкт, як то кажуть, „під сукно“. Як тільки міське життя увійшло в нормальну колею десь, здається, в травні, я нагадав про ту стару постанову і ще вніс новий проєкт, а власне про переміну назви полтавських вулиць. У нас в Полтаві багато вулиць носить назву від імени московських царів і в пам'ять сумної для Українців полтавської битви. Отже я пропонував, аби замість назв „Александровская“, „Петровская“, „Куракинская“ вулиці, „Петровській парк“ і инші було надано їм такі імена: Вулиця імени Гетьмана Івана Мазепи, імени кошового Костя Гордієнка, імени Миколи Лисенка, Михайла Старицького, парк імени Лесі Українки“ і т. д.

Хоть сей мій проєкт був і дуже не до смаку більшості думи, але на весні, щойно по гетьманським перевороті, коли здавалося, що повсталала справді українська держава і має бути скрізь український курс, тоді сього мого проєкту не насмілилась відкинути дума, але його й не було прийнято, а передано знов на розгляд комісії з фаховців і гласних. Міський голова Семенченко і не думав пускати в рух ту комісію, а тимчасом стало все більше вияснятися для москвофілів, що немає чого боятися українізації, і коли я щось за кілька тижнів нагадав Семенченкові про думську постанову, то він мені попросту відповів:

— Ся справа тепер зовсім не на часі. Крім того, наскільки мені відомо, деякі кола полтавського населення так обурені на проєкт переміни старовинних назв улиць, що ініціаторам проєкту загрожує особиста небезпека. Я чув, що Вам збираються бити вікна...

Але сі погрози мене не застрашили, і я домагався скликання комісії. Тоді москвофіли відкрили кампанію в пресі. Москвофільські органи (в той час був у Полтаві один кадетський дневник, один московських С.-Д.-меншевиків і „Родной Край“ Д. Янчевецького) мій проєкт і мене висмі-

ювали, мене лаяли за „шовінізм“, а знавець історії Полтави, автор одної історичної розвідки і один із організаторів музею при шведській могилі І. Ф. Павловський виступив проти мене з „історично-науковою“ аргументацією. В свій час він за свої московсько-патріотичні розвідки вже дістав від царя генеральський чин (хоч був простим навчителем кадетського корпусу), тому тепер він і був запрошений до комісії як науковий авторитет. Його „наукові“ аргументи проти мого проєкту полягали головне в тім, що Мазепу в свій час ненавидів народ і навіть зложив про нього дуже неприхильні пісні. Тоді я зібрав деякі матеріали про царя Петра і надрукував йому відповідь в українській полтавській газеті (вже забув, як вона звалася, здається, якийсь „Голос“ чи що). Моя відповідь була дуже гостра, а історичні факти про московського царя (головне на основі шведських істориків Рігельмана то що) дуже не сподобались нашим москвофілам — і я дістав собі від Янчевецького епітет „м'їднолобого“. Тоді я подав на нього в суд. Словом боротьба йшла, як звичайно вона йде, коли одною стороною є москвофіли і, як звичайно, нападали вони, а Українці боронились — і то на своїй землі в серці „своїї“ держави! З тих обох моїх проєктів таки нічого й не вийшло: управа

їх відтягала, аж поки більшовики знов не явилися в Полтаві.

Як контр-маніфестацію проти такого „мазепинства“ міський голова Семенченко і інші полтавські сопричасники „общерусской“ культури урядили в липні святкування якогось ювілею Володимира Короленка. (Здається сорока-літній ювілей його літературної діяльності.) Заповідалося на пишну маніфестацію культурного „єдинства“. Було організовано спеціальний ювілейний комітет, в котрий увійшло і кілька Українців. Але решта Українців були так обурені ще недавніми весняними протиукраїнськими виступами „славнозвісного гуманіста“, що за кілька днів перед святом зібралася навіть нарада, щоб вирішити, як мають Українці поставитися до того свята. Я пропонував післати в імени Українців цілої Полтави іронічний привіт по московськи з таким титулом: „славному руському пісателю с українським іменем, рождьонному і живущему на українской землі“, але більшість не згодилася з таким радикальним проєктом і рішили, щоб свято обійти демонстративною мовчанкою. На тім і стали.

Ювілейне свято, як розказували нам потім, виглядало імпозантно. В салі „Музикального училища“ зібралася маса народу, лишень не було самого ювіляра, бо

він по скромности своїй не хотів ніяких пишних прийнят і сидів дома у себе в хаті. Тоді збори одрядили по нього цілу делегацію, котра урочисто і привела, чи привезла його на свято. Він, як звичайно, сказав дуже скромну промову, а далі пішли численні привіти йому на письмі і словесні від різних установ, товариств і організацій. Назви установ і товариств, в імени яких мали виголошуватися привіти, на голос викрикувалося, а тоді виходив делегат і виголошував свою промову. От доходить черга і до українських товариств, котрі комітет був заніс у свій час у список, а Українці навмисне не повідомили його про своє рішення.

— Полтавське товариство „Просвіта!“ — викрикує розпорядчик; — гробова мовчанка у відповідь — делегата нема.

— „Українська гімназія імени Івана Котляревського!“ — результат той самий.

Далі перечислено губернську земську управу, повітову земську управу і ще кільканацять українських інституцій і на всі виклики була однакова відповідь — мовчанка. Ся мовчазна маніфестація зробила величезне вражіння. „Скромний“ ювіляр мав дуже квасну міну, а його оточення — упорядчики свята скреготали зубами від злости. На слідуєчий день в московських газетах зявилися лайливі статті

проти українського „шовінізму“, але факт остався фактом: на ювілею „руссаго пісателя“ не було й слова привіту від полтавських Українців, а по українськи взагалі був один однісенький привіт-телеґрама від харківського земства.

Міський голова Семенченко і деякі прихильники Короленка з гласних мали було намір предложити думі, аби іменем його було названо ту вулицю, на котрій він жив у Полтаві (Мало-Садову). Але після такого прийняття ювіляра не відважились на сю пропозицію. Се було направлено пізніше вже іншими прихильниками „руссаго пісателя“. Зробили се в 1922. р. большевики, з котрими у Короленка відносини ніколи не були злими.

Так на кождім кроці в Полтаві давалося відчути оту боротьбу Українців з не-Українцями, і треба сказати, що чим далі, то сі останні ставали все більш смілими і нахабними, а для Українців боротьба ставала чим раз тяжчою, бо від властей предержажих почувалася, коли не скрита допомога, то співчуття в кождім разі не до Українців! Найбільше кидалася в очі ненормальність отсих відносин при погляді на полтавську пресу. З пяти печатних органів, що виходили тоді в Полтаві, чотирі були в мові московській і з них три явно українофобські (один цілком льояльний —

його видавали Жиди несоціялісти). Ті газети були такі: перша — орган С.-Д.-меншевиків, друга — К.-Д-тів і третя — орган московських чорносотенців. Він називався „Родной Край“, а редактором його був славнозвісний Дмитро Янчевецький. Сю особу мабуть досить знають в українських колах, але я вважаю за потрібне схарактеризувати її хоть би парою слів, щоб читач мав собі повніший образ тодішніх відносин.

Сей Дмитро Янчевецький був давнім співробітником „Нового Времени“. Перед війною він був агентом для поширювання москвофільства в Галичині і, як ішли чутки, крім того ще й займався шпiонством на користь Росії. Як вибухла війна, австрійські влади його арештували і посадили в тюрму. Наскільки важною особою був він для російського правительства, свідчить той факт, що один час велися переговори про обмін його на митрополита Шептицького, котрий був засланий в Московщину. Сей Дмитро Янчевецький був автором доносів на Українців в „Новім Времени“ і взагалі одним із найвидатніших і найактивніших українофобів того часу. Тепер його закликано було на редактора полтавським союзом „Хлѣборобовъ собственниковъ“ і він вів україножерську кампанію в своїм органі, котрий він москов-

сько-провокаційним звичаєм назвав „Родной Край“ (у нас на Полтавщині ся назва була дуже популярна, бо „Рідний Край“ був перший після „Хлібороба“ український орган на Полтавщині, що його видавав Микола Дмитрієв, а потім Олена Пчілка). Як і звичайно, Янчевецький не перебірав у способах. Лайки, наклепи, інсинуації, чисті видумки й свідомі брехня, се були ті средства, якими він вів боротьбу проти ненависного йому українства і проти українських діячів. Влада наша на се не звертала ніякої уваги, хоч його діяльність ішла явно проти держави: наша влада уміла бути ліберальною, коли справа йшла проти Українців, і ставала дуже строгою, коли діло повертало навпаки!

Одною із найбільш ненависних фігур для Янчевецького був я. На мене накинувся він з цілою злобою своєї україножерної вдачі. (Особисто ні він мене, ні я його не знали, я навіть ніколи в життю його не бачив.) Поки що шкоди ні мені особисто, а ні кому з інших Українців він не міг зробити ніякої. Але україножерний дух і протидержавний напрямок „Родного Краю“ дискредитував ту державу, в якій він виходив, бо справді, здається, ще не бувало в історії випадку, щоб держава давала притулок і оборону тим людям і органам, котрі в її межах отверто ведуть

роботу до її знищення. Та що неможливо в нормальних умовах і в інших державах, те тоді було можливим і нормальним в в гетьманській Україні!

З якогось часу „Родной Край“ став писати спеціально проти унії і проти особи митрополита Шептицького. Особливо накинувся він на митрополита з тої нагоди, коли в Галичині було оголошено якісь привилеї для celibатних священників. Я разом із небіщиком директором Ів. Приймою умістили було раз якесь спростовання на звичайні наклепи і брехню Янчевецького, та годі було реагувати на кожний його виступ. Дуже багато матеріялу, як для Янчевецького, так і для інших його україножерних товаришів дали також постанови літної сесії полтавських губернських земських зборів.

На сих зборах було обговорено і прийнято кілька проєктів, що як червона плахта биків, так вони роздратували наших москвофілів. Шкільна комісія губернського земства, якої головою я був як губернський гласний, внесла на сі збори між іншими проєктами і проєкт про організацію в Полтаві української директентської школи, про надання українських імен шкільним стипендіям губернського земства, про переіменування деяких благодійних інституцій,

які удержувались земським коштом і деякі інші проєкти.

Особливу увагу москвофілів звернули проєкти про переіменування стипендій. Ті стипендії було в свій час призначено в пам'ять ріжних осіб або важніщих історичних подій в російській державі. Ми рішили переіменувати їх і призначити ще нові стипендії в пам'ять українських історичних осіб і подій. Отже проєктовано було стипендії (головне в учительськїм інституті) імени св. князя Володимира, княгині Ольги, князя Ярослава Мудрого, імени Гетьманів Мазепи і Орлика, імени митрополита Петра Могили і багато інших, а між ними й одну стипендію імени „українського митрополита графа Андрія Шептицького“.

В полтавській музичній школі заклалися земські стипендії імени визначних діячів на полі української музики: імени Веделя, Миколи Лисенка, кобзаря Остапа Вересая, Кирила Стеценка і Олександра Кошиця. Серед інших цікавих переіменовань було надання санаторії для хорих близько Гадяча імени Гетьмана Івана Виговського в пам'ять гадяцького трактату.

Я, як голова освітної комісії, виступив в її імени перед зборами з тими усіма проєктами і мені випадало їх і боронити перед критикою і нападами. Напали на нас за ті проєкти кілька гласних — з

них найенергічніше Носар (Хрустальов) з Переяслава. Йому дуже не сподобалось, що земство хоче витратити коло 40 тисяч на організацію директентських курсів. Він нападав на проєкт ніби в інтересах „населення“ — звичайний демагогічний спосіб того часу.

— Земське хазяйство валиться через брак грошей, а Ви балабайками збіраєтесь його рятувати. Не робіть дурниць, бо балабайками ні земської справи не поліпшите, ані держави своєї не збудуєте!

За наіменування шкільних стипендій від нього нам ще більше перепало. Він дійшов до того, що навіть брав під сумнів саме існування князів, яких ми згадували, а приналежність їх до української історії перетолкував у звичайний для московських чорносотенців спосіб: доводив, що Володимир не носив ні широких шараварів, ані горілки не пив, ні гопака не танцював і т. п.

Хоч він і мало знайшов собі співчуваючих, але всеж було й таких два-три. Між ними і вже згаданий мною большевик Черненко, колишній член управи.

Я, обороняючи наші проєкти, вжив проти моїх опонентів їхньогож способу: став їх висміювати. Між иншим, відповідаючи Носареві, згадав, що він хоч і заступає інтереси „пролетаріяту“ (він належав до москов-

ських С.-Д.-меншевиків) і мав би бути досить освіченою й інтелігентною людиною, але в толкуванні історії не може підвестися понад звичайне розуміння її членами „Союзу руссаго народа“. Для нього в тій області найвищим авторитетом являється знаний складач московських підручників Гловайський, над котрим уже тепер сміється цілий світ. Але для пана гласного Носаря сей „учений“, видно, все буде найвищим авторитетом. Не дурнож говорить французьке прислів'я, що „un sot trouve toujours un plus sot, qui l'admire“.... (Дурень знайде все ще дурнішого, котрий його подивляє).

Мене на сім місці спинив голова зборів Андрій Лівницький, в салі счинився шум і регіт, кричали, щоб я переклав, що значать сі слова і т. д... Але всі наші проекти збори прийняли величезною більшістю (щось проти двох чи трьох голосів), і се дало матеріял для нападок на нас усій москво-фільській полтавській пресі. (Цікаво, що після сих сутичок з Носарем, ми стали як би найліпшими приятелями. Він сам представився мені і предложив свіжо видруковану ним брошуру — памфлет проти большевицького комісара Троцького, з яким він мав рахунки ще з часів спільної еміґрації. За той памфлет, як я чув, Носаря розстріляно з наказу Троцького в 1919. році.)

Найсамперед в кадетськiм органi (здасться, вiн тодi звався „Полтавськiй День“) виступив проти Виговського І. Ф. Павловський iз своїми „науковими“ аргументами. Вiн доводив, що Виговського не любив народ i в доказ того наводив слова народньої пiснi про нього:

„Ой Гетьман Виговський, ти Гетьман
[Виговський,
Що серце мов камiнь, а розум чортов-
ський“ . . .

З вiдповiдю йому виступив в українськiй газетi Михайло Злобинець, котрому належала честь iнiцiятиви сього проєкту. Вiн нагадав ученому полтавськoму iсториковi, що Москвини дуже люблять посилатися на думки українського народу, коли вони хочуть пiднести себе в своїй боротьбi проти нього, але зараз же вони забувають про тi народнi думки, коли треба обстояти народнi iнтереси i честь. На те Москвини нiколи не знайдуть оправдання в народнiй поезiї. Але народ все як народ: про своїх героїв складає вiн рiзнi пiснi. Так напр. про свого улюбленця, що милий є й московським iсторикам — Богдана Хмельницького, той же народ зложив пiсню, в якiй говорить:

„Бодай тебе, Богданочку, перша куля не минула!“

Але російський уряд і російські історики певно не взяли на увагу слова тої народньої пісні, коли ставили Хмельницькому у Києві пам'ятник в імени „Єдиної і Неделімої Росії“!

Не знаю, чи така аргументація поділлала на „учених“ москвофілів, але Янчевецький взявся до аргументації в інший спосіб. Незабаром в „Родном Крає“ появилась громова стаття, в якій мене обвинувачено ні в чім іншій, як в поширюванні унії на Україні! В тій статті Янчевецький нагадував цілу релігійну боротьбу за козацьких часів, призивав усі громи і блискавки на мою голову, як оборонця стипендії імени митрополита Шептицького, і називав мене віроодступником і зрадником свого народу. Вкінці з огірченням пускав крокодилячу сльозу: „І така людина, як Андрієвський, може оставатися на високій посаді комісара освіти на цілу Полтавщину! Бідний, мовляв, отой народ, який має для своєї освіти таких керовників!“

Натяки були дуже прозорі: щоби мене з тої посади прибрати як найскорше, або зверху через міністерство, або в той спосіб підюдити проти мене темні верстви населення і визвати їх до якої акції!

Москвофіли із соціал-демократичного
дневника повели на мене атаку з другого
боку. Вони оголосили мене — поширю-
вателем п'янства.

Справа полягала ось в чім. В полтав-
ській думі якимось розбіралось питання: чи
дозволити отверту продажу слабих алько-
гольних напоїв? Усі як один гласні ви-
словлювалися за повну заборону. Один
я осмілювався виступити против і доводив,
що в той спосіб годі боротися з п'янством,
бо при тім розвивається потаємна продаж
і фабрикація спиритусових напоїв, за котрі
населення і платить дорожче, себ-то більше
пропиває, і має більшу шкоду для здо-
ровля, бо часто з алькоголем дістає дуже
шкідливі для здоровля домішки. Мені було
відомо, що найгорячіші оборонці абстиненції
з наших гласних самі вистоювали в довгих
чергах, щоб дістати собі алькоголю, і я
над ними посміювався. Як міру реальну
проти п'янства я пропонував широку освіту
і активну проповідь тверезости, а матеріаль-
ні засоби для того рекомендував збирати
з тих високих податків, які мали би за-
платити п'яниці за явно і під доглядом
держави чи громадської самоуправи про-
даний алькоголь. Моя пропозиція не
знайшла співчуваючих і думою було
принято повну заборону продажу аль-
коголю.

За сей мій виступ соціалістична газета напала на мене, як на оборонця і поширювачеля пияцтва, а стаття кінчилася, як і в „Родном Крає“, тою самою думкою: „І така людина може доси оставатися на такій високій посаді, як комісар освіти на цілу Полтавщину“!

Про сю останню статтю подбали поінформувати і мого міністра. Мені потім переказували, що він згадував якомсь про се в міністерстві, хоть вжитку з того доносу не зробив ніякого. А з нападів „Родного Края“ вийшли інші результати.

Якось в час урядування до мене в комісарську канцелярію зявилося дві важні духовні особи: перша — ректор полтавської духовної семінарії (коли не помиляюся в імені — архимандрит Памфіл), а друга — наблюдатель над усіма духовними школами в Полтавщині (призвище його забув). Обидва з вищою академічною духовною освітою і перший професор науки про боротьбу з єресями і сектами (така наука викладалася у нас по духовних семінаріях). Я дуже здивувався їх появі, а вони сказали мені, що приходять до мене від Його Преосвященства преосвященного єпископа Теофана, а в чім справа, то мені пояснить власноручний його лист, котрий вони мені і вручили.

В тім листі полтавський архієрей нагадував мені, що я вчинив, як не належало б сину православної церкви, віддаючи таку честь уніятському митрополитові, — що тим я спричинився до прославлення і популяризації унії. Але ще є, мовляв, час і я маю спроможність направити свої помилки.

Посланці додали на словах, що я міг би якось або цофнути проєкт, або розкаятися і признати свої помилки публично. Бо, як додавали вони, „моя висока посада надає великого значіння моїй обороні уніятства“.

Я зрозумів, куди вони хилять, але не дав себе збити з пантелику.

— В моїм виступі я не бачу нічого, що могло би свідчити про зміну моїх релігійних переконань, і я не почуваюся ні до якої вини, ні перед Богом, ані перед моєю совістю!

— Ну добре, але чи Ви не могли би знайти якогось православного святителя, щоби переіменувати ту стипендію?

— Прошу указати мені хоть одного із православних архієреїв крім уже згаданих нами, який би для української справи і українського народу зробив стільки, як уніятський митрополит Шептицький!

— Алеж прославляти його — се значить популяризувати унію...

— А Ви того дуже боїтеся?

— Немає де правди діти, при темноті нашого народу, при малій освіченості нашого духовенства для нас православних на Україні унія дуже небезпечна.

— А скажіть, хтож є винний у тій темноті народній і малокультурности нашого духовенства, як не самож наше духовенство та не російський уряд? Чи російські уряди дбали про освіту нашого народу, чи дбали, щоб при українським народі поставити архипастирів його національности? Наші Українці — Дмитри Ростовські в свій час понесли темній Московщині світло науки, а в нагороду за те, що маємо від неї? Чи маємо Українців архієреїв? Наших архієреїв посилається десь в центр Росії або в Сибір, а ми звідти дістаємо собі людей чужих нашому народові по національности і по духу. Чом у нас у Полтаві сидить на катедрі преосвященний Теофан родом із Вологодщини, а не наш Українець? А київський митрополит Антоній дістав свою високу посаду за своє одступництво від рідного народу? А преосвященного Партенія чом перенесли до Тули з Поділля? За те, що побудував українську церкву коло Гадяча і зрадагував український переклад Євангелія? Скажіть, хто з українського православного духовенства одважив-

ся протестувати проти діяльності Евлогія в українській Галичині? Єдиний, що взагалі намілювався виступити з протестом, був преосвященний Никон, одинокий чесний Москвин і справедливий до нас чоловік! Щож з ним сталося? Він змушений був скинути з себе рясу. Чи Ви хочете наіменувати стипендію його іменем? Тож нарікайте тепер на себе: як дбалисте, так тепер і маєте — не дивно, що коли православне духовенство на Україні не дбало за народ і слухало московської вказівки, то зате тепер і шану від свого народа належну має і проти унії не в силах боротися, бо уніятське духовенство все ішло з народом і за народ, і за народні інтереси, а прекрасним зразком того являється якраз голова уніятської української церкви, який, коли прийшлося, то й собою не завагався пожертвувати за свій народ і за його національні ідеали, а не пішов ні на польську, ні на московську службу, як се робили наші православні українські святителі. Зрештою, може Ви не досить знайомі з діяльністю митрополита Шептицького на національнім українським полі, то я можу указати Вам відповідну літературу, як радий я служити в тім напрямі і преосвященному Геофану.

На мої аргументи обидва посланці не знайшли ніякої відповіді.

— Ми політикою не займаємося, ми лишень виконуємо волю Його Преосвященства і думали, що батьківське наставленіє Його Преосвященства знайде дорогу до Вашого серця...

— Прошу передати Його Преосвященству, що я все готовий до послуг і дальших пояснень і навіть прошу призначити мені авдієнцію спеціально для того, але поки що я не бачу ніяких підстав для зміни моїх думок і переконань.

На тім наша розмова скінчилась. Вони чемненько попрощалися й пішли, а я зараз же сів і написав відповідь на архієрейський лист.

Свою відповідь я звичайно писав по українськи (лист до мене був по московськи) і, навмисне підчеркуючи, поставив не звичайно уживаний московський титул, а старовинний український:

„Ясно в Бозі Преосвященному Його Преосвященству кир Теофану Полтавському і Переяславському.“

В тій відповіді я коротко повторяв свої аргументи і рекомендував літературу про діяльність митрополита Шептицького, головне інформації, що містилися в журналі „Украинская Жизнь“, який свого часу виходив у Москві. Я навіть обіцяв особисто принести книги в разі потреби. До речі вони були в прекрасній українській книго-

збірні мого писаря. Так само просив я спеціальної авдієнції в разі потреби для дальших пояснень.

Ніякої відповіді на той лист я не дістав, як не був удостоєний і авдієнції, а в „Родном Крає“ незабаром появилася стаття, котра перестерігала того, хтоб наважився прийняти стипендію імени уніятського митрополита, перед прокляттями і відлученням від православної церкви.

Ціла та моя переписка і доси зберігається в архіві моєї комісарської канцелярії за 1918-ий рік, коли тільки того архіву не знищили большевики.

Такі відносини існували у нас в Полтаві при кінці літа. Я бачив і почував, що маю ворогів з усіх боків, що вони чим далі стають сміливіші, але допомоги собі нізвідки не міг сподіватися. Навпаки, чим далі, то все ясніше бачив я, що зпід моїх ніг усувається ґрунт, а мої вороги все більше набірають сили, бо такий вітер віяв з Києва. Нарешті діло дійшло до того, що вони рішили виступити проти мене отверто.

Одного вечора, десь в початку вересня, до мене в канцелярію подзвонив мій брат і переказав мені по телефону, що щойно у мене дома був трус. Явився поліційний урядовець з кількома поліціантами, представив ордер на ревізію від заступника

губерніяльного старости Ноги і переглянув мої шуфляди і шафи з бібліотекою, причім забрав із собою з книгозбірні деякі книжки. Брат попереджав мене, аби я не приходив до дому, бо може бути десь засідка, щоб мене арештувати.

Я послухався його поради і прийшов до дому аж на другий день. Про ревізію я довідався цікаві подробиці. Виявилось, що поліційний урядовець шукав мене вже два дні. На передодні він потурбував якихось моїх одноіменників і нарешті насилу натрапив на нашу хату. Очевидно, був він не з Полтави, бо нашу хату в Полтаві досить добре знають, і вона зрештою стоїть в 5 хвилинах ходу від резиденції самого пана Ноги — губернаторського дому. Урядовець при ревізії був дуже чемний і не міг пояснити, чого йому власне треба, бо й причини ревізії не знав. Тому взяв перших ліпших кілька книжок і брошур, що попалися йому під руку, опечатав їх, записав у протокол і пішов собі, перепросивши за турботи. Як на сміх ті книжки були: кілька українських підручників і популярно-наукових брошур!

Я зрозумів причину і ціль ревізії: очевидно, в той спосіб хотіли мене залякати і вплинути на мене, або взагалі показати, що зі мною влада обійдеться без ніяких церемоній, коли я й надалі не зміню своєї

поведінки. Цікаво тут відзначити такий факт: за ціле моє життя і майже двадцять-літню мою політичну роботу у мене було дві ревізії — одну зробили большевики, проти котрих я все боровся, в першу ніч по большевицькій інвазії, а другу заступники гетьманської влади, тої самої влади, яку я вітав з такою радістю, що навіть сумнівався в можливість такого для мене щастя!

Мене обурила така поведінка Ноги. Я негайно, на другий же день, послав до нього формальне запитання про причину ревізії у мене і домагання повернути незаконно забрані у мене книжки. Разом із тим я послав рапорт і до міністра освіти, просячи розслідування справи і оборони собі перед сваволею адміністрації. Ні на одне з тих моїх писем я не дістав відповіді. Тоді за кілька днів я знов написав до Ноги категоричне домагання пояснень і загрожував, що, як він мені не відповість і на сей раз, послати те саме домагання до міністра внутрішніх справ. На сей раз я дістав коротку відповідь, що у мене ревізію зроблено на підставі, здається, 5. чи 7. артикулу тимчасових правил, виданих за часів уряду Керенського. Я знайшов той артикул, і з него довідався, що губернській владі дається право чинити ревізії в екстрених випадках у таких осіб, котрих діяль-

ність „явно загрожує безпеці держави“.

І так колишній большевицький агент в теперішній українській державі кваліфікував мою роботу, яко небезпечну для тої держави, котрій я служив ціле моє життя, а проти котрої він в свій час боровся, тай тепер не перестас боротися! Мене таке нахабство обурило в край! Я послав до нього листа з домаганням негайного в'яснення, в чім полягає моя протидержавна робота, а до міністра освіти знов рапорт з додатком цілої моєї переписки і проханням, аби призначити ревізію і в разі моєї якої вини, звільнити мене з посади, або дати мені сатисфакцію, бо лишатися на моїм посту з обвинуваченням в протидержавній роботі я не вважав за можливе і висловлював певність, що й п.міністер того не може допустити.

Від Ноги я не дістав ніякої відповіді, але незабаром повернули мені взяті при ревізії книжки, від міністраж я так і не діждався ні слова. Але я не хотів лишити без ніякого сліду сей епізод. Коли адміністрація одважується на таке поведення супроти мене, що займав, як ніяк, досить високу посаду і громадське становище, то як же поводитьься вона з людьми, які того нічого не мають, а осмілюються називати

себе Українцями і чесно по совісти працювати для України? Коли така сваволя і московський цинізм панує тут у губерньскім місті, то щож має робитися по глухих кутках в провінції? А найбільше я не міг того допустити, щоб в українській державі переслідувано Українців за українську роботу і хто? Москвини-большевики, чорносотенці, котрих справжнє місце мало би бути в тюрмі за їх руїницьку протидержавну роботу!

Знаючи, що в міністерстві внутрішніх справ тепер цілком отвертий москвофільський курс, я рішив довести справу до відома самого Гетьмана. Але я чув, що у нього вже заведено московську цензуру: що всі папери, які до нього приходять, наперед цензуюються урядовцями москвофілами, і лишень ті попадають до його власних рук, котрі пропустить цензура. Тоді я рішив передати цілу справу через сенатора С. Шелухина, котрий мав безпосередній доступ до Гетьмана і, як ішли чутки, користувався пошаною від нього. Я написав листа до Шелухина, просячи його заступництва, і додав копії з цілої моєї переписки з Ногою і з моім міністром. Але і з того нічого не вийшло. Потім я чув стороною, що Гетьман був поінформований в тій справі, але лишив її без ніяких наслідків. — Очевидно, уважав такий поря-

док річей за цілком нормальний у своїй державі. Незабаром наступили події, які пояснили мені, що інакше й бути не могло.

* * *

При кінці літа остаточно виявилось, що уряд узяв цілком москвофільський курс. Тепер уже скинуто було усі фігові листочки і москвофільська політика провадилася ясно, отверто і послідовно.

Коли в літі голова ради міністрів Ф. Лизогуб, підчас своєї поїздки до Берліна, ніби „помилково“, висловився в тім дусі, що уряд веде справу так, що в перспективі може дійти до федерації з Московщиною, то хоть він і поспішив спростувати і перетолкувати свої слова (видно по наказу з Київа), та ми — ті Полтавці, що добре знали Лизогуба, а ще більше ті, що по службі своїй безпосередне відчували урядовий курс, — знали певно, що його слова не були ніякою „помилкою“, що до того воно йде. Та се видно було і всякому, хто мав очі і хотів бачити. В самім Київі скрізь по театрах і варієте, висміювалося в куплєтах все українське. В столиці України зявилося маса Москвинів утікачів, котрі вели отверту пропаганду знищення української держави. Між ними Мілюков, гр. А. Бобринський, Пуришкевич. Всі ви-

датніщі посади в міністерствах віддано було Москвинам і через московський напрям начальників виникали нераз конфлікти в міністерствах, і навіть доходило до штрайків. „Українська“ влада користувалась загальною ненавистю, можна сказати, усього, без різниці напрямків, українського громадянства. Тож і не диво, що, коли В. Винниченко, зрозумівши правильно момент, зненацька взяв націоналістичний курс, то очі всіх з надією знов звернулися на нього. А він мав добрий нюх. Вірний своїм демагогічним звичаям, він знав у свій час підхопити популярні гасла, або кинути в товпу кличі, які їй до смаку. Тепер він, „після літнього відпочинку“, знов появився на політичній обрії, і своєю появою ще більше доливав оливи у вогонь. В „Робітничій Газеті“ виступив він з гарячим протестом проти московської сваволі. З інтернаціоналіста і „найсамперед соціаліста“, яким він себе заявляв рік тому перед московськими і жидівськими товаришами, він тепер одягся в тогу оборонця української національної ідеї. І він правильно зрозумів тодішні настрої. Він знов ставав популярним, на нього знов зверталися очі хоть як зневірених в його попередній діяльності Українців. Гірше ніж тепер, здавалося, не може бути! Навіть часи Винниченка, всі оті єдині російські

фронти, єднання з „братніми демократіями“, весь той хаос і хитання Центральної Ради, здавалися ліпшими, ніж теперішній твердий, ясний і послідовний московський курс.

Звідти й такі демонстративні рішення Винниченка на відкриття українського університету і холодна зустріч Гетьмана, котрого стараннями ніби здобуто той університет.

Між иншим що до університету. Справді, як мені переказували знайомі з міністерства, Гетьман близько брав до серця справу його відкриття. Але не настільки близько, щоб дати для нього бодай зручне приміщення десь в центрі міста. Він ні в яким разі не хотів потурбувати котресь московське товариство або московську школу і тому призначив для українського університету частину будинка Кадетського Корпуса, далеко на краю Кїїва, тай то після довгих вагань, бо і того не хотіли відступити і за те боролася учительська корпорація Корпуса.

А наскільки українська школа взагалі була близька нашому міністрові освіти, можуть служити хоть би такі факти.

В Полтаві у нас ще минулим літом організувалася перша українська гімназія імени Івана Котляревського. Тимчасовим її директором, після моїх рекомендацій, було

призначено, вже кілька разів згаданого мною директора яворівської гімназії, Івана Прийму. Проти нього одразу ж почався похід наших москвофілів, бо він був і скрізь виступав отверто, як гарячий і безкомпромісовий патріот - Українець. Але він за рік так поставив свою гімназію, що його заслуги мусіли признати навіть його вороги. Начальниця Маріїнської дівочої гімназії, де найшла собі притулок на перший час наша українська гімназія, мусіла з жалем признатися: „Ах, як би мої діти були так виховані і вчилися, як оті мужичата!“ А в нашій гімназії наші „мужичата“ ходили здебільшого босі і мало хто мав теплу одежу на зиму — бо се були переважно робітничі і селянські діти!...

Ще ранньою весною нам для української гімназії було приречено з міністерства, що одведуть один із будинків полтавського „Інституту для благородних дівіц“. Мені навіть було доручено зібрати комісію для огляду того будинку і представити проєкт пристосовання його для української гімназії. Я все те виконав негайно. Цікава подробиця: підчас огляду будинку я знайшов там „канцелярію інженера по обревизуванню постройкі рижського порту“. Звідки взялася там отся канцелярія при загальнім браку помешкань у Полтаві — один Господь Бог відає!

Коли міністром освіти став М. Василенко, то з Інституту хтось поїхав до нього, і мені стало незабаром відомо, що на той будинок нема чого сподіватися: мій проєкт положено „під сукно“ і все остається по старому разом із канцеляріями рижського порту і т. д. Треба було щось робити для приміщення нашої гімназії. Як на те департамент середньої школи повідомив мене, що при 1-ій гімназії має закритися інтернат, і будинок той призначається для нашої гімназії. Ми всі заспокоїлися. Вже близько осінь надходить — пора вже починати перебудову і пристосовання будинка. Прийма зложив обрахунок і плян перебудови, коли зненацька я довідуюся, що до міністра їздила спеціальна делегація від першої гімназії, котрій належав будинок, і добилася того, що будинок інтернату нам не буде відступлено, та ще крім того йдуть чутки, що й Прийму з директорства буде зміщено. Одночасно в „Родном Крає“ зявилася стаття в тім роді, що українська гімназія взагалі ні до чого і нікому не потрібна, що за нею тільки й стоять „усім знаний комісар освіти“ та чужоземці — Галичане. Мене се страшно обурило. Нам величезного труда коштувало поставити ту гімназію, а тепер її, очевидно, порішено знищити, бож лишити без приміщення і без директора. Я послав у міністерство

категоричну телеграму, що коли не буде нам залишений обіцяний будинок і директором Прийма, то я відмовляюся надалі від усяких заходів у тій справі і передаю її попеченню міністерства. На сей раз наше було зверху — нам і будинок відступлено і затверджено Прийму директором — але за малим ми не програли справу!

Не так легко йшла у мене справа з низшою школою. З того часу, як міністерство внутрішніх справ покасувало у нас вибрані повітові управи і попризначало нові по своєму вибору, майже по цілій Полтавщині почалася цілковита русифікація нищої школи. При тодішніх умовах повітова земська управа була повним господарем над низшою школою, бо земство давало кошти на її утримання і запрошувало учителів. Отже учителів Українців стали звільняти, на завідуючих шкільною справою управи позaproшували колишніх шкільних інспекторів — випробуваних ще за царських часів кацашів-русифікаторів. Особливо на тім полі відзначалось земство кременчуцьке і прилуцьке. З Кременчука до мене двічі приїздили зі скаргами делегації від учителів. Та що я міг зробити? Я писав до повітової управи, телефонував, домагався, але результатів не було ніяких. Розкажу на зразок один епізод. В кременчуцькiм земстві, як мені донесено було,

замовлено старі московські підручники, тимчасом, як для всіх шкіл заготовляло підручники полтавське губернське земство, полтавська спілка споживчих товариств і департамент низшої школи міністерства освіти. Я телефоную в кременчуцьку управу: „Чом замовлено московські підручники?“ Відповідь: „Тим, що інших нема!“ Я знов телефоную, що є там то й там. Відповідь: „Ми того не знаємо.“ — А тимчасом кожде земство прекрасно поінформоване і навіть від старих управ є замовлення. Я знов пропоную, щоб виписано було негайно українські підручники. Відповідь: „Ми не знаємо, чи їх затверджено міністерством“. Я: „Я ручуся Вам, що підручники затверджено.“ Відповідь: „Нам Вашої за поруки мало!“ Я посилаю про те офіційальний доклад в департамент низшої школи і дістаю відповідь від А. Лещенка, приватним листом: „Щож ми можемо зробити? Ми щодня інформуємо міністра про такі справи, а він каже, що то не його діло — земство не в його власти, а належить до міністра внутрішніх справ!“

Що я мав робити? Писати до міністра внутрішніх справ? Шкода й заходів! В той час по міністерствах уже обговорювався проєкт про те, щоб надати права державної мови і московській нарівні з українською! Тай чи міг я взагалі споді-

ватися якої відповіді від чужого міністра, коли я досі не дістав жадної від мого власного? Взагалі ясно було, що годі шукати оборони в міністерствах, бо тоді уже до того доходила московська вакханалія, що Москвини насмілювалися просто убивати Українців за бажання самостійності для України. У нас же таки в Полтаві стався такий епізод.

Кудись через Полтаву йшов із Києва ешелон московських добровольців. Як і звичайно, сі герої тила були здебільшого п'яні. Підчас пересядки на пероні стації Полтава-Харково-Миколаївська один із них наткнувся на урядовця-залізничника. Москвин звернувся до нього по московськи, а той відказав йому по українськи. Москвина ся відповідь розлютила.

— Ти на каком язике со мной гаваріш? — закричав на Українця.

— По українськи, — відповів той спокійно.

— Ти хто такой?

— Українець — урядовець.

— Может бить єщо і „самостійник“?

— А вжеж самостійник!

Москвин, не говорячи й слова на те, витяг револьвер і положив Українця трупом.

Сей епізод може здатися неімовірним для стороннього читача. Але я передаю лишень голий факт, без ніяких прикрас так, як мені переказували його очевидці.

Зараз же Москаля-героя було арештовано, а в Київ полетіли телеграми. В газетах також появилoся докладне описання сего факту. Щож на те центральна влада? Наказала держати злочинця в арешті і нарядити слідство. Те слідство йшло так пильно й сумлінно, що злочинця в тюрмі застала ще Директорія — щось більше, як по двох місяцях після події! Полтавці посумували, пожурилися, зібрали трохи грошей на проводи тіла (бо небіщик був убогий і родом десь із Харківщини) і кожному на серці запеклася ще одна кривава рана. Яка доля спіткала убійника я так і не знаю, бо до самого мого виїзду із Полтави я не чув, щоб його було покарано.

Ми, Полтавці, тоді у перше познайомилися з тими московськими добровольцями, що організувалися головне у Києві з дозволу і під протекторатом Гетьмана. До нас долітали скарги Киян на їх нахабне і цинічне поведіння, але в Полтаві ми їх не бачили. Се була перша подія, котра дала нам їх блище пізнати. Пізніше, на превеликий жаль, нам довелося з ними добре познайомитися — се тоді, коли вони взяли на себе оборону Гетьмана і вже „сфедерованої“ України.

* * *

Яке було відношення до України фактичних її господарів — Німців? Чи ціла ота урядова політика велася під їх впливом, чи на них лягає вина в тім, що замість самостійної української держави, якої союзниками вони себе обявили, з України було утворено московський Пемонт?

Я не беруся на те категорично відповідати від себе, бо в тайни вищої політики я не був тоді посвячений, перекажу лишень кілька фактів, яких свідком я сам був, або про які мені розказували самовидці.

Відношення між німецьким військом і українським, після переказів, були далекі від таких, які мали би бути між союзниками. Мені про те розказували наші старшини, котрі билися разом із Німцями проти большевиків. Власне помагала нам тільки німецька артилерія, а кіннота й піхота, коли треба було йти у бій, ішла виключно українська. Через те не знати, чи Німці мали у тій війні хоч одного забитого. В кожному разі від Полтави до Київа таких, здається, не було. Зате всю воєнну здобич Німці одразу забірали до своїх рук і нашим майже нічого ніколи не лишалось, так що з Німцями у нашого війська виходили на тім ґрунті повсякчасні конфлікти. Мало того — по своїм приході в Полтаву, Німці відразу реквізували автомобілі, навіть у губернської земської управи, і ніякі прохання управи, про

повернення тих автомобілів, не мали жадних наслідків аж до відходу їх з Полтави. Мені не раз скаржився на Німців Токаревський. Взагалі Німці дуже неохотно зносили наше військо і чим далі звільнялася Україна від большевиків, тим менше приязни до себе почували українські вояки від своїх німецьких товаришів по зброї. Тіж старшини із українського генерального штабу розказували мені, що в однім із південних українських міст, не то Миколаєві — не то в Херсоні, Німці рішили ліквідувати своїх озброєних „союзників“. У ночі вони оточили касарні, де містилось українське військо, виставили довкола скоростріли і запропонували Українцям, аби ті віддали зброю. Але тимчасом, поки велися переговори, несподівано надійшла якась нова українська частина, котра оточила Німців і звернулася до них з тою самою пропозицією. По коротких переговорах „союзники“ розійшлися „по хорошому“, — на сей раз кожний при своїй зброї.

У нас в Полтаві Німці поводитися як господарі. Що правда, досить коректно, але тверду їх руку скрізь було чути. В початку літа усі об'єднані соціалістичні партії хотіли було об'явити штрайк на залізниці, на ознаку якогось протесту чи солідарности, або щось в тім роді. Німецька влада негайно поарештувала во-

жаків, декого вислала з Полтави (між іншим зятя В. Короленка — Константина Ляховича, людину вельми неспокійну і не меншого українофоба, як і його тесть — С.-Д.-меншевіка), а декого поставила на суд під загрозу розстрілу. Штрайк негайно був ліквідований, а арештовані „товариші“, смертельно перелякані, смиренно попросили прощення і дали обіцянку, що більше не штрафуватимуть. Але між такими цілком раціональними мірами Німці робили й чимало помилок, котрі могли тільки дратувати населення. До таких, на мою думку, помилок треба віднести арешт голови полтавського повітового земства Я. Стеньки і члена тоїж управи Савона. Що до першого, то взагалі не знати було, за що його арештовано, бо се був чоловік досить тактовний із селян, що вибився в люде власною спритністю, і в кождім разі свідомий Українець і патріот. За ним були такі гріхи, що він був учасником селянської Спілки, партії українських С.-Р. і нарешті товаришем міністра при Миколі Ковалевськім. Але хто його ближше знав, то мусів одпустити йому усі ті провини, бо в них нічого страшного не було. До селянської Спілки в той час мусів приставати кождий, хто хотів мати якусь виборну посаду від селян, на соціалізмі він розумівся, як крїт на зорях, а в товариші міністра до Кова-

левського пішов, от що хіба по своєму простодушію: треба було серед „народніх“ міністрів, та ще й при міністрі земельних справ, справжнього малоземельного селянина! Він і пішов, щоб прислужитися землякам, а сам і в Київі мало бував, бо весь час сидів у Полтаві при своїй земській роботі. Його спеціальність найправильніше означив колись С. Шемет, коли назвав його спеціалістом по організації аматорських хорів і вистав, бо він мав добрий баритон і диригентський хист.

Сього Стеньку Німці арештували і держали в арешті не знати за що. Бідака уживав усіх заходів, щоб його було випущено, але все даремно. Нарешті він рішив послатися на мене, як на свідка, що добре його знав. Німецький слідчий викликав мене до себе на допит. Я вже перед тим чув, що він допитує через московського перекладчика і рішив, що відповідати по московськи йому не буду. Я попросив Прийму, щоб він пішов зі мною на допит за перекладчика, на що той охоче згодився.

Слідчий — молодий німецький старшина, ітелігентного вигляду, прийняв нас чемно, але зробив kwasну міну, коли довідався, що я прийшов із власним перекладчиком. Прийма пояснив йому, що я не хочу відповідати по московськи. Той здивувався.

— Чому так?

— Бо пан Андрієвський не знає тої мови.

— А яка була його професія за часів Росії?

— Учитель комерційної школи.

— Скінчив університет?

— Так.

— В якій мові учився і викладав?

— По московськи.

— А тепер забув?

— Так.

Старшина засміявся. Тоді Прийма пояснив йому просто:

— Прошу дуже, пане ляйтнанте, що як би до Вас на Вашій рідній землі прийшли Ваші союзники і заставлялиб Вас говорити мовою Вашого ворога, скажемо, по французьки, чи Ви би на те охоче пристали?

Він не дав прямої відповіді, але вже непевно відповів:

— Так у нас же заприсяжений перекладчик. Я не знаю, чи се буде по закону брати другого — стороннього?

Я пояснив йому, що розумію настільки німецьку мову, що для його слів не потрібую перекладчика, а переклад моїх відповідей може проконтролювати його заприсяжений перекладчик, котрий пише протокол.

Він згодився і так провів цілий допит. По тому допиті Прийма звернувся до нього

вже приватно з докорами, що Німці не хочуть мати Українців за перекладчиків, бож їх є скільки хочать із австрійського війська, а натомість беруть Жидів (у нього був Жидок).

Пан лейтнант відповів, що охотно би брали, але не знають таких Українців. Тоді я обіцяв йому прислати кількох Галичан старшин, що знали прегарно крім української і німецької мови ще й польську і московську. Він ніби охотно згодився, і я справді післав був до нього одного такого бідака, що не мав заробітку і просив мене о роботу. Але його прийнято було зимно, і посади він не дістав. Стеньку було випущено незабаром після того допиту.

В другий раз мені довелося розмовляти з Німцями з тоїж причини, але вже инакше. Німці оповістили, що всякий, хто хоче мати зброю в Полтаві, мусить дістати від них на те спеціальний дозвіл і внести досить високу суму грошей на благодійні цілі. По виконанню всіх формальностей я прийшов по дозвіл і звернувся до перекладчиці, як звичайно, по українськи. Вона мені відповіла нахабно:

— Я не панімаю Вашого язика, прошу гаваріть па русскі!

А перед тим я чув, як вона говорила з кимсь по польськи.

— А по польськи Ви розумієте? — звернувся я до неї.

— І па польські, і па рускі, а па Вашому не панімаю і не хачу панімаць!

Мене обурило таке нахабство і я звернувся до присутнього старшини по німецьки:

— Чи тут можна говорити по українськи?

Він мені на те грубо відказав, ще перекладчиця не знає тої мови, а йому все одно, по якому я говоритиму. Я полагодив свою справу на німецькій мові, а коли виходив із канцелярії, то чув за собою голосний нахабний сміх: сміялися з мене Німці разом із перекладчицею.

Так ставилися до нас і до нашої мови наші „союзники“ ще літом, коли вони не тільки самі жили у нас і годувалися нашим хлібом, а ще й до дому раз-у-раз посиляли цілими вагонами хліб, ковбаси, шкіру на черевики і т. п. данину від добродушних Малоросіян. А яке було їх відношення на прощання — про те говоритиму далі. Очевидно, що Німцям тоді так ходило о наші національні інтереси і о нашу державу, як і тепер ходить о те. І ми те бачили і добре розуміли — мабуть те добре бачив і Гетьман та його уряд, і тим головне треба було пояснити і тодішній наш урядовий курс.

ГОЛОВА ІV.

На переломі. Організація відділу Українського Національного Союзу в Полтаві. Делегація на Всеукраїнський Національний Конгрес у Києві. Наша подорож до Київа і київські вражіння. „Канець самостійності.“

В осени виявилось остаточно, що Українці в боротьбі за свою державу не мають ні на кого числити, як тільки на свої власні сили. Хоч номінально наша держава і звалася ніби Україною, але фактичний стан річей мало чим ріжнився від того, який був за часів „временного правительства“ і навіть за Миколи II. Що до „українського“ уряду, то він мав найменше право на таке імя і від нього Україна могла сподіватися не більше, як і від згаданих урядів „общерусских“. Але що найтяжче давалося відчувати — се, що Москвини, як і звичайно, відразу всі як один без ріжниці станів, партій, світоглядів і переконань об'єдналися в єдину національну лаву для поборювання української держави і наших національних змагань. Тепер

було скинуто усі маски і фігові листочки, котрими доси прикривалася нагота безоглядного московського імперіялізму. Усякі робітничі, соціалістичні, „демократичні“ й недемократичні газети, гуртки й організації отверто заявляли свою ненависть до всього, що є українське. Перед в тім вела якраз соціалістична преса і соціалістичні організації. Деякі робітничі соціал-демократичні органи з цинізмом, гідним справжніх марксистів заявляли, що ніякі чорносотенні і монархістичні змагання не страшні для „робочого люду“ так, як український сепаратизм; навпаки — що чорносотенці об'єдинителі роблять корисну роботу для пролетаріяту Росії. В Києві ще з весни функціонував „Русській Союз“ — ніби для оборони московської культури, а фактично для руйнування української. В нього входили всі Москвини і москвофіли всіх напрямків від найправіщих до найлівіщих. Такі великопанські і великокапіталістичні організації як „Протофіс“, „Союзъ хлѣборобовъ собственниковъ“ і т. п. не відставали від московської „демократії“ і робили з нею разом одну роботу.

Тільки убога на розум українська „демократія“ (наші малограмотні соціалісти присвоїли собі монопольне право на ту назву, вони ніби не допускали, а може в глибині свого неуцтва й не знали, що може бути

демократія і несоціялістична, — тому магічному для них слову „демократія“ вони протиставили поняття „буржуазія“) не знала що його тепер почати!

Дійсність не знати вже в котрій раз розбивала догмати і забобони наших соціалістів: „пролетаріят“ і всякі „трудові“ народи й „трудові“ інтелігенції сміялися їм у вічі і робили свою націоналістичну роботу, а більшість нашої „демократії“ все з упертістю маняків твердила про поглиблення класової свідомости, єдиний класовий фронт, поборювання якоїсь неіснуючої української буржуазії і тому подібні дурниці. Але нарешті декому і з них почало в голові прояснятися: в серпні до нас дійшли чутки, що до Національного Союзу, який було засновано на весні українською „буржуазією“, прилучилася і „демократія“ в особі соціалістичних партій, а головне їх лідерів, включаючи навіть „самого“ Винниченка, котрий „применітельно к обстоятельствам“ став співати на національний тон.

Наші полтавські „демократи“, за благосклонним дозволом і приміром більших риб, взялися й собі за організацію відділу Національного Союзу, але видно, що ся робота їх мало інтересувала, бо обеднання щось не клеїлось. Та життя неумолимо пхало їх усіх до того обеднання. В місяці

жовтні десять міністрів подали славнозвісну записку про спільність інтересів України з Росією, далі відбувся з'їзд „Протофісу“ і з'їзд київського відділу „Союзу хлѣборобовъ собственниковъ“, постанови котрих, як видно було, мали для Гетьмана і його уряду силу закона, нарешті все ясніше ставало, що Німці не довго будуть у нас, бо їх справа на фронті йшла чим раз гірше, а далі їх було розбито і в Німеччині вибухла революція, треба було готуватися до того, що незабаром Німці заберуться і нам знов прийдеться самим устроювати своє життя.

Під тими загрозами клясові фронти скрізь тріскали, а натомість все міцнішали фронти національні. Від поміщицького „Союзу хлѣборобовъ собственниковъ“ одкололася група українських „куркулів“, що об'єдналися на національній платформі. Виступи Пуришкевича і промови князя Голіцина (голови „Протофісу“) та наших „єдїнонедѣлімських“ міністрів — ліпше, ніж відозви та ляментациї Винниченка, спаювали український національний фронт.

Отже догмати догматами, а життя життям. „Демократія“, видно, навчена попереднім гірким досвідом, стала чим далі, то все менше викрикувати про „клясові“ інтереси, натомість зазвучали в її музиці інші ноти: „єдиний національний фронт!“ зробилося гаслом часу.

В той час у Полтаві із несоціалістичних партій існував тільки відділ партії українських Хліборобів-Демократів. В тім відділі було небагато людей, щось коло десяти душ, але організація хутко поширювалася на повіт і одинокє, що стояло на перешкодї їй, се було неприхильне відношення адміністрації, так що їй полтавському відділові доводилося збиратися на пів нелегально. Нарешті в Київі було офіціально в суді затверджено статут партії, і полтавський відділ надрукував і випустив одну свою відозву, але се вже було при кінці гетьманського періоду. Полтавська „демократія“ стала дуже залицятися до Хліборобів-Демократів і, як видно було, із задоволенням прийняла їх в число членів полтавського відділу Національного Союзу.

Хоч головна управа партії і не схотіла післати своїх заступників в централю Союзу у Київі, та проте надала право своїм відділам, чинити після своєї уподоби, тому і полтавський відділ увійшов до Національного Союзу. До полтавської секції Національного Союзу пристали також усі українські організації і партії, крім партії С.-Р-ів. З нею вийшла ціла історія, та про се пізніше.

Коли ми в Полтаві довідалися про Український Національний Конгрес, що на заклик Національного Союзу мав зібра-

тися 17. падолиста, то жваво стали готуватися до Конгресу. Одно тільки не було відомо, чи влада його дозволить? На те було мало надій. Після того, як на з'їздах „Протофіса“ і „Союзу хлібородовъ собственниковъ“ влада дозволила московську вакханалію і заборонила з'їзд Хліборобів-Демократів (який все таки відбувся після енергійних заходів управи), було більше ніж ясным, що Всеукраїнський Національний Конгрес піде проти уряду, який хоч і мав кількох міністрів Українців з рамени Національного Союзу, але вони на політику не мали найменшого впливу. В усякім разі настрої Українців по цілій Україні ставав чим далі, то все більш рішучим, що відбилося і на нас — Полтавцях. Наші делегати були так настроєні, що в разі заборони з'їзду висловилися б за відкриття його революційним шляхом. Не треба думати, що переважаюча часть наших делегатів була з „демократії“ — якраз навпаки. Від ріжних організацій поприходили люде інтелігентні і далекі від соціалістичного наряду думки, а ще дальші від соціалістичної тактики. Із цілої нашої делегації на Конгрес (щось коло десяти душ), не знаю, чи було три-чотирі соціалісти (в тім числі й С.-Ф-и) — а то все, або Хлібороби-Демократи, або міжпартійні, які дуже близько до них стояли по своєму світогляду. Соціал-

демократи (здається двоє) рішили виїхати пізніше, а інші, щось сім чи вісім душ виїхало 15. падолиста вечірнім потягом. В числі їх був і я, що заступав у Національнім Союзі Учительський Союз на Полтавщині.

Невесела була наша подорож. Холодний пронизливий вітер обвівав нас на пероні стації Полтава Х. М., поки ми дожидали потягу, який спізнився чомусь із Харкова. Здавалося, що самі сили природи віщували нам мало доброго. В холодних нетоплених вагонах, як і звичайно, переповнених вщерть, ми ледви знайшли собі місце. Сяк-так перебідували ніч, а на рано вийшло нас кілька на стації Гребінка чогось з'їсти і випити шклянку чаю, щоб завітись. До буфету годі було протиснутися, бо коло нього стояла тісна купа людей, і один Жидок голосно читав свіжу газету (здається „Послѣднія Новості“), яку щойно одержано з Київа. До мене доносились тільки окремі слова й фрази, але і їх було досить... Я учув слова „федерація“ — „відновлення Великої Росії“ — „новий кабінет міністрів“... Справа була ясна — сталася якась подія, відбувся перелом у нашій політиці. — Кінець ваганьям: на „Єдину Росію“ взято отвертий, ясний і офіційальний курс. Одно тільки мені неясно було — що се за документи читає Жидок?

Чи то не декларація нового кабінету міністрів, яким, очевидно, замінено ненормальний попередній „діловий“ кабінет наполовину з Українців, а наполовину з „єдинонедєлімців“?

— Будьте добрі скажіть, що то він читає? — звернувся я до мого сусіда, якогось, видно, комівояжера чи що.

— Гетьманську грамоту. Гетьман обявляєт о федерації с Росією... Ой не будет добра із етого всего!

— Значит канєц самостойності!... почув я коло себе радісний голос. Обернувся і побачив якогось брудного панка в старшинській шинелі, без наплечників і в такім же картузі, без кокарди.

— Давно пора! К чому еті комедії с Українами, с гетьманами? Как било раньше, так і будет: єдіная Россія — коротко, просто і ясно!

Але з натовпу мало хто розділяв його радість.

— Не будет тут Росії, а будет совдеція!

— Скоро большевікі будут!

— Опять кутерьма пойдьот!

— От, тобі й маєш Україну!...

Сі останні слова належали якомусь кондукторові. Стояв сумний, зажурений, з ліхтариком у руці і поглядав на мене не то запитуючо, не то з надією.

— Не журіться, ще Україні не кінець і до Росії ще далеко! — відповів я йому не то, щоб його піддержати, не то, щоб себе потішити.

А мене ся вістка приголомшила, як грім з ясного неба. Я всего міг сподіватися — призначення цілком московського кабінету, його деклярації в тім роді, але ніколи такої „грамоти“ від самого Гетьмана. Мені пригадалися його слова, що він відказав мені на мою промову перед чотирма місяцями:

— „Передайте народові, що скорше мене побачуть трупом, ніж я відмовлюся від державної самостійности України!“ . . .

Можна різно пристосовуватися до обставин життя, до політичної ситуації, але так грати своїми словами не годиться людині, що стоїть на чолі держави, до слів котрої прислухаються народи й історія. Я міг би оправдати помилки Гетьмана, його легкодухість, але ніколи не брехню, або лицемірє! В особі Гетьмана я бачив (чи хотів бачити) в кождім разі джентельмена. Таким він мені уявлявся при нашім побаченню. Все можна було пояснити — і дотеперішню політику — слабкістю його вдачі і тим, що його прибрали до рук люде сильнішої вдачі, і можливі дальші вагання й нерішучість у політиці — тим самим. Аджеж недурно казали люде про його пращура

Івана, що за нього булаву держить жінка — Настя! Але не можна нічим оправдати і простити отих несповнених приречень і клятв. Сього ніколи не забуде йому історія і народ його, а що найважливіше — сама особа його стратить на все авреолу величності, що мусіла би оточати його постать, а натомість стане вона в історії, як постать звичайного себелюбця, кар'єриста і політичного спекулянта à la перший-ліпший авантюрист із нашої так званої „демократії“. Справді, чим різниться „Гетьман Всієї України“, родовитий український аристократ, потомок Гетьмана, треба думати людина високої інтелігенції і вихована в старих поняттях про свою честь, про власну гідність, про обовязки до себе самого і до свого історичного роду — чим різниться він від заступника пролетарської кляси і пролетарського світогляду — голови „народніх“ міністрів, В. Винниченка?

Як у одного, так і в другого десять п'ятиць на тиждень. Сьогодні найсамперед соціаліст — завтра завзятий націоналіст, сьогодні все для пролетаріату — завтра все для України, сьогодні „єдиний російський революційний“ — а завтра єдиний український національний фронт і т. д. і т. п. Та се може проститися заступникові пролетарської моралі і основателеві чудернацької доктрини про „чесність із самим

собою“. Але не „Гетьманові всієї України“, що мусів би бути чесним із своїм родом, із народом своїм і з цілою історією. . . Його слова про труп, так необережно колись кинуті, справді зробили його політичним трупом на віки, бо хто йому тепер повірить?

Мені найбільше боліло і тепер найбільше болить те, що ми в сей великий для України історичний період не можемо ніким похвалитися — немає ніякої людини, котра з честю і славою для нашої Батьківщини перейшла в історію для науки потомкам. Натомість бурливі хвилі революції винесли на гору саму нікчемну пінку і бруд! . . .

З сумними вістями вернулися ми у вагон до наших супутників. Хтось роздобув свіже число „Кіевской Мысли“, і з неї ми докладно довідалися про гетьманську грамоту, про зміну кабінету на чисто московський і про цілу майбутню нашу політику, яка має бути направлена на „відновлення Великої Росії“ (буквальні слова „грамоти“). Трудно навіть описати наше загальне обурення. Люде найчемніші і найделікатніші послали лайки і прокляття на адресу „Його Світлости“. Настрій був у всіх найрішучіший: тепер ми не сумнівалися, що Національний Конгрес збереться революційним шляхом і скине

„Його Світлість“ — або принайменше запро-
тестує перед цілим світом проти того, щоб
він виступав в імені України, котра йому
потрібна лишень як шлях до відбудови
„Великої Росії“.

З тоїж „Кієвской Мысли“ ми довідалися,
що вчора московські добровольці розігнали
студентську демонстрацію, що з якоїсь
нагоди виступила з червоними прапорами.
Видно, що „твердий курс“ нового уряду
заповідався добре! Газета подавала вістку,
що з донськими козаками заключено угоду
і що якийсь їх відділ уже з'явився і роз-
ташувався коло Київа (як виявилось піз-
ніше, се була брехня, яких багато тоді
поширювалося навіть з офіційальних джерел
міністром Кістяковським, щоб застрашити
громадянство). Та ніщо вже нас не диву-
вало: справа ясна: хто сказав „а“, той
мусить і „б“ сказати — видно, пан Скоро-
падський (тепер його ніхто Гетьманом не
називав) заздалегідь збірив відповідне вій-
сько, в першу чергу для покорення і
підтоптання під нозі „своєїж“ держави!...

В Київ ми прибули десь коло десятої
години ранку. Треба було шукати при-
тулку, бо в готелях тоді годі було знайти
вільний покій — все було забито утікачами
з Московщини, яким пан генерал так
охотно давав притулок і навіть тим хва-
лився в своїй останній грамоті, чекаючи

собі за те від „братів“ великої і багатой милости.

Знаючи гостинність братів Шеметів, ми рішили проситися до них, щоб дозволили нам переночувати бодай одну ніч, поки знайдемо собі инше приміщення. В домі Шеметів знайшли ми одного слугу, котрий нам пояснив, що сьогодні з хутора прибув Сергій Михайлович, а на завтра чекають Володимира Михайловича з дружиною і дітьми.

Справді незабаром прийшов і Сергій Михайлович, який прийняв нас дуже гостинно. Зараз же почалася розмова на теми дня. Сергій Михайлович був вельми сердитий і обурений на генерала. Партія Хліборобів-Демократів — як ми довідалися від нього — постановила рішуче поставитись проти генерала і його політики. Понеже панамі ситуації тепер були Французи, а вся політика робилася в Одесі, де сидів їх не то конзуль, не то псевдоконзуль п. Енно, то С. М. зібрався завтра їхати до Одеси і віз із собою меморіал до Французів від партії Хліборобів-Демократів. Він дав мені прочитати той меморіал уже готовий, відбитий на машинці по французьки. Автором його був М. Міхновський, а писаний він був у дуже категоричній формі.

Мені добре вбився в тямку той меморіал (я його перекладав моїм супутникам), а найбільше одно місце з нього. Осудивши дотеперішню москвофільську політику генерала Скоропадського, партія Хліборобів-Демократів заявляла: „Нехай Французи не думають, що проти генерала Скоропадського обурені тільки низші верстви нашого народу, котрі французька публична опінія привикла ототожнювати з соціалістами. Ми з соціалізмом і соціалістами не маємо нічого спільного — навпаки, ми є його найостріщими противниками, а проте ми не завагаємося взяти участь і стати на чолі повстанського руху, коли генерал і надалі не змінить свого дотеперішнього москвофільського курсу.“

На другий день С. Шемет виїхав із тим меморіалом до Одеси.

Ми поспішали довідатися, що чути з Конгресом і тому направилися до осередку, де сходилися всі Українці і всі нитки політичного життя — до Українського Клубу. Там поки що довідалися, що проти генерала об'явлено повстання, що Національний Союз вибрав Директорію на чолі з В. Винниченком, і що Директорія уже виїхала до Білої Церкви, де С. Петлюра організує військо.

Щож до того чи відбудеться Конгрес, то ще певно нічого не було знати. Очевидно,

що легально відбутися він не міг, але чекали поки з'їдеться більше делегатів, щоб довідатися, чи не схотять вони перейти до Білої Церкви, або деінде і розпочати Конгрес в спосіб революційний. Точні інформації про те ми мали дістати тут же сього вечора, коли тут будуть „люде звязку“, котрі дістають безпосередні інформації від Директорії. Довідалися ми також і про відозву, котру випустила Директорія до українського народу, але нігде, на жаль, не могли дістати її тексту.

— Та вийдіть на вулицю, прочитаєте скрізь на телеграфних стовпах або по парканах, бо генерал має дуже лінивих і недбалих слуг — ніхто не пообдирає!

На жаль, ми тої відозви вже не знайшли, бодай в центрі міста — видно, що на генеральських слуг нарікали несправедливо!

Вісти були і втішні, і сумні. Тішило нас, що обявлено повстання, що ніби минули часи резигнації й апатії в нашої інтелігенції, а найголовніше тішило нас, що до повстання прилучилися, або краще сказати були його осередком Галичане — Січові Стрільці, до котрих власне і поїхав Петлюра. Вони були запорукою, що повстання не піде в сторону „клясову“, зо всякими огляданнями на „пролетаріят“ і „демократії“ близьких і рідних нам народів, а буде боротьбою, може упертою і без-

пощадною, пригнобленої нації проти своїх гнобителів. Ми були в тім певні, та і всі говорили, що основні мотиви повстання є державно-національні.

Але засмучував декого з нас склад Директорії, а особливо її голова. Знаючи Винниченка з його попередньої діяльності, я був певний, що він своєю невміlostю, своїми хитаннями, а головне відданостю ідеї інтернаціоналізму і повсякчасною зміною своїх переконань (широю чи неширою — інша річ) зруйнує цілу справу і незабаром опиниться знов серед своїх давніх, хоть і невірних, товаришів по єдиному російському революційному фронту. Я дуже боявся, що він знов потопить справу нашої національної революції в московсько-жидівськiм „інтернаціонально-клясовім“ багні, як уже раз те зробив за часів Керенського і большевиків.

Що до характеристики інших членів Директорії, то крім Петлюри, котрого ми досить знали, інші виглядали якось неясно, ніхто про них не знав нічого певного. Якісь міжпартійні, або мало соціалістичні, фігури давали малу за поруку твердості національного курсу. Будучина крилася перед нами в тумані, а головне, чого пекуче хотілося зараз невідкладно — се як найскоршої зміни теперішнього положення, ясного і образливого для нас, що з гро-

мадян власної держави, з людей, що вже ніби досягли права на власну Батьківщину і на власне ім'я — ставали знов безправними безбатченками, людьми „не помнящими родства“, на нашій, не своїй землі!

Уличне життя як найбільше підкреслювало нам наше становище чужих, непотрібних і „неблагодійних“ людей в колишній столиці української держави — в матері городів українських, а тепер „в губернском городе єдиной Росії“. Скрізь чулася московська мова. Проходили групи московських добровольців з трьох-коліровими кокардами, чулася московська команда і московська лайка. Над деякими будинками маяв трьох-коліровий прапор! Се значило, що тут міститься добровольчеський відділ. Від нової ради міністрів вийшла якась деклярація, в котрій вони намагалися помирити відбудову „єдиної Росії“ з гарантіями прав для України. В ній згадувалося навіть щось про сойм і т. п., але се звучало, як гірка іронія і насмішка над тою нещасною Україною, і профанацією її імени в устах московських чорносотенців, а розуміти таку деклярацію треба було хіба, як чергове дурення „глупих хахлов“!

Сяк-так дочекалися ми вечера і коло семої години були у Клюбі. Там було вже досить людей. На моє здивовання всі

говорили голосно про речі, які, здавалосяб, вимагали найбільшої конспірації. Коли я комусь із знайомих зауважив, що сеж прецінь небезпечно, що тут можуть бути і московські шпіони, то почув таку відповідь:

— А Ви думаєте, вони не знають, що тут робиться? Клюбіві однако не довго жити — не сьогодні-завтра його заберуть московські добровольці — вониж тепер у нас повні пани, і всі українські будинки вже перейшли, або переходять у їх руки!

Незабаром до Клубу прийшов Чеботарів (пізніше прославлений начальник Петлюрівської охорони) і поінформував мене докладно про стан річей. Він був моїм давнім приятелем і товаришем по полтавській гімназіяльній громаді. Сю громаду, котру я і кілька моїх товаришів zaloжили в 1901. році, спіткала лиха доля. Коли саме ми кінчали гімназію в 1903. р. весною, то про нашу громаду вже знало трохи наше начальство, бо знайшло в одного з її членів „Гасло“, але тоді якось обійшлося, і нам дали докінчити гімназію. А в осени тогож року, через донос одного зрадника, було її викрито, і учасників її — гімназистів спіткала лиха доля. Вони розбіглися хто куди, а Чеботарів утік в Америку. Після того я щось раз, чи два коротко бачив його

уже по його повороті. Тепер я дуже зрадів тій зустрічі. Чеботарів розказав мені докладніше про склад Директорії і про її напрям. З його слів виходило, що тепер політика мала би бути цілком національною і безкомпромісовою. Успіх повстанню, по його словам, був забезпечений. Скоропадський не мав нікого за собою. В кождім разі ні одного Українця. Хоч ні, я помиляюся, був в новім кабінеті один-однісенький Українець — старий український діяч, В. Науменко, і тим болячіше підкреслював він своєю присутністю непевність і несталість наших старих культурників — українофілів, сеї виміраючої різновидности Українців. Про нього инакше не говорилося, як про ренеґата, якого імя в історії буде помянуто разом з іменами інших „федералістів“: Кочубея, Галагана, Нероновича і їм подібних. Цікаво відзначити, що в тім своїм „федералізмі“ сей архаїчний пережиток українофільства сходився зі своїми епігонами: найновішими українофілами-федералістами з кол українських лівих С.-Р-ів та комуністів. Яка глибока різниця, і яка повна однаковість у світоглядах! Вище анемічного культурництва, „культурно-національної автономії“, не могли сягнути їх анемічні від старости і від молодости мозки навіть у хвилини найбільшого напруження національної волі!

Але авторитету самого Науменка за мало було для піддержки генерала Скоропадського! Навіть його гвардія — сердюцькі полки, по словам Чеботарева, були цілком на стороні повстанців і чекали тільки слушної хвилі, щоб перейти на їх бік. Зв'язки з ними весь час піддержувалися. Генерал хотів був на большевицький зразок охоронити себе „клясовою“ гвардією, але йому сей експеримент не вдався — діти українських козаків-хліборобів мали українське серце, і воно керувало ними і направляло їх, а не „клясові“ інтереси! Селянство повставало скрізь все, як один чоловік — багатші, бідніщі — всі йшли за Директорією. Московські добровольці не були ніякою охороною — вони обороняли не Скоропадського, а власну шкуру. В разі їх перемоги, а може й без того, цілком можливо, що вони заарештують непотрібного їм генерала і настановлять свого певнішого і, в кождім разі, з більш твердою волею, ніж Скоропадський. Оставалася одна охорона, і се була найпевніща — Німці. Але Німці незабаром рушатимуть до дому — їм не можна дратувати місцевого населення. З ними Директорія також веде переговори, і вони певно не одважяться вмішуватися у внутрішні справи України. Що до французького командування, то в разі перемоги Директорії певно, що й воно

не буде ставити їй опору, бож обсадити своїм військом таку величезну територію, як Україна, Французи однаково не зможуть, а Німців тут не вдержать ніякі французькі накази. Отже з усіх боків виходило добре. По словам Чеботарева, Директорія могла бути в Києві і за кілька днів. Про одно тільки ми забули — про большевиків!...

За Національний Конгрес ще нічого певного він не знав і не міг сказати. Треба почекати завтрашнього дня — завтра має прийти більша частина делегатів, і тоді справа вирішиться остаточно — чи вони схотять де їхати з Києва, бо тут, очевидно, Конгрес відбутися не може.

Далі перейшли ми на спогади гімназіяльних часів, згадували про нашу громаду і про її членів — де хто тепер і що робить. Так ми собі розмовляли в ідальні клубу при столику. Тимчасом чим далі, то все більше збиралося народу. От приходить А. Лещенко. Я його розпитую про новини з міністерства. Новий міністр поки що був раз у міністерстві і заявив, що все останеться по старому. Настрій у Лещенка сумний. Каже, що серед усіх служачих міністерства однакове бажання й сподівання: колиб уже Скоропадському скорше кінець!

До мого уха зненацька донеслися звуки труб.

— Що се таке — де то музика?

— А сеж сьогодні чергова танцювальна вечірка (здається, була субота) — в салі грають до танців.

Заходимо до салі. Чотирі сурмачі у військовому убранню стоять посеред салі і трублять у довгі сурми, перевиті шнурами. Се, як мені поясняють, гетьманська сердюцька музика і сурми подаровані самим Гетьманом... І сумно, сумно стає мені на душі. Чи так би воно усе було, як би Гетьман хотів іти разом із своїм народом? Теклоб собі мирне життя в державі і у нас, як у людей, все булоб по людському. Робимо, працюємо на себе і на нашу державу, а в суботу, або в свята, молодь по трудах веселиться під звуки рідної музики, у своїй хаті. І все маємо своє — маємо свою хату і господаря, що дбає про хату, і всі ми, цілий народ, одною міцною сімєю стоїмо коло нашої хати і ніхто не посміє піднести руку на наше добро! „Міщанська ідилля!“ — ловлю я себе на думках. Що як би то мене почув котрийсь із „товаришів“ — ідеологів „революційного пролетаріату“, перманентної клясової боротьби і її радостей? Немає де правди діти — всі ті пролетарсько-революційні восторги не для мене. Я справді маю невеликі ідеали і спокійну вдачу — нехай і „міщанську“,

не маю чого встидатися і критися з тим. Нехай хто тішить себе марними словами: „соціяльна революція“, „добро всесвіту“, „всесвітнє братерство“, і т. п. — я мушу признатися, що вище „дрібної, міщанської“ ідеології, яка не сягає дальше добра свого власного народу, я підвестися не можу. Мирна праця і мирний відпочинок у власній, не найманій і не в інтернаціонально-комуністичній якійсь, — а у власній нашій, простій, народній українській хаті, як була змалку, так і доси лишилася ідеалом мого життя — мабуть зостанеться і до смерті! Та, видно, не судила доля нам, Українцям, досягти колись тих „міщанських“ ідеалів: женучись за великими, всесвітніми ідеалами і добром цілої людськості, „усього працюючого народу“, ми одної маленької дрібниці ніяк і ніколи не можемо досягнути — своєї власної, хоть якої невеликої і скромної хати!...

По салі крутилося кілька пар, і великої веселости не видно було. Видно, сьогодні було не до танців. А може декому із танцюристів приходила в голову така сама думка, як і мені: „Чи будете ще тут танцювати у слідуючу суботу? Хто буде тут тоді?...“

На другий день приїхав і Володимир Шемет із дружиною і дітьми. Він був страшно обурений на Скоропадського. Роз-

казував нам, як в свій час (ще за Центральної Ради) генерал приходив до нього і шукав знайомства, як в особистих розмовах потім не раз прирікав, що змінить московський курс на український, що поставить Українців коло державної справи — і ніколи своїх приречень не додержував. Останній акт „федерації“ достойно завершив цілу кар'єру генерала. Володимир Михайлович, людина гаряча, не перебірив у висловах на його адресу. Повторити їх, на жаль, не можу, бо в літературній мові їх уживати не прийнято.

З інтересних новин того дня було те, що по місту Києву було розліплено проклямацію, підписану іменем чи „Української Громади“, чи щось в тім роді. В тій проклямації ціле повстання проти генерала Скоропадського пояснялося, як справа особистої амбіції Винниченка і Петлюри. Зміст тої відозви робив нужденне вражіння. Цікаво було хто крився за підписом? Володимир Михайлович пояснив нам:

— Та сеж знаменита організація найславніших Українців, а в склад її входять аж цілих троє: Скоропадський, Василенко і Науменко. Компанія не велика числом, але сильна духом!...

Місто приймало чим далі, то все більш воєнний вигляд — скрізь по вулицях раз-у-

раз проходили відділи озброєних московських добровольців. А з рана, як тільки ми прокинулися, до нас долетіли відгуки далеких гарматних стрілів. І в кожного з нас забилося з надією серце: а може ще сьогодні ми будемо свідками зміни „губернсько-го міста Києва“ — знов на столичне місто української держави?

Та то були поки що марні надії. Навпаки ми довідалися, що й Конгрес не може відбутися, бо виїхати з Києва небезпечно — генеральські агенти скрізь нишпорять і можуть поарештовувати і вкинути делегатів до тюрми, або що і ще гірше: вони з Українцями не мають ніяких церемоній!

Я рішив використати день, щоб найти свого знайомого старшину Українця, який служив десь близько Гетьмана при генеральнім писарі та поінформуватися у нього про стан річей і про настрої генерала та його оточення.

Мушу сказати кілька слів про сего старшину. Звався він Неїло і був моїм земляком. Старий артилерист-офіцер царської служби, він приймав діяльну участь в організації українського війська ще за часів Центральної Ради, був і у нас в Полтаві перед першою большевицькою навалою. Я з ним зустрічався тоді в українським штабі. Гетьманові служив щиро, як

і Центральній Раді і як служив би всякій українській владі. Незадовго перед моїм приїздом я бачився з ним у Полтаві при таких обставинах.

Раз якось перед вечером зайшов він до моєї комісарської канцелярії (я працював що дня до 6—7 години вечера) і попросив мене на конспіративну розмову. Ми вийшли, як тепер пригадую, в кімнату завідуючого освітню справою (мені з моєю канцелярією дала притулок губерньська земська управа, але я не мав постійного місця, тільки тулився десь по кутках, у проходних саях тощо), і там він розказав мені про ціль свого приходу.

— Мене Гетьман післав обїздити державу нашу і познайомитися з політичною ситуацією і з настроями на місці, серед місцевих людей і обставин. Скажіть, що робиться на Полтавщині і яка Ваша думка про стан річей?

Я йому розказав докладно про те, що робилося, і про настрої, які вже давно ясно означилися. Показав йому документи про арешти і про сваволю адміністрації (таких документів я мав досить при моїх справах). Розказав йому про діяльність Ноги і інших агентів адміністрації і нарешті додав:

— Перекажіть Гетьманові, що є ще час, хоть може вже й дуже мало, щоб уникнути

катастрофи, до якої він веде свою державу. Може ще можливо привернути віру і симпатії народу до Гетьмана, але різкою і негайною зміною політичного курсу!

Він обіцяв переказати мої слова й поради Гетьманові і зібрати ще більше матеріялів про Ногу, в якій справі він найбільше приїхав до Полтави, бо на Ногу приходило багато скарг з усіх боків.

Так після тої розмови я його й не бачив аж до останніх подій. Тепер я хотів поінформуватися від нього, не так про результати нашої розмови, бо я їх і так добре бачив, але про вигляди на майбутнє і про те, що діється в тім московськiм гнізді.

Я вирудився пішки до гетьманської оселі. Просто на вулиці, недалеко від гетьманського будинку, побачив я цілий воєнний табор. Вулицю було перегорожено колючими дротами, через котрі виглядали отвори скорострілів. З лівого боку стояла вартова будка, а вздовж огорожі ходило кілька озброєних добровольців в сталевих французьких шоломах. Розмовляли і перегукувалися між собою, природно, що по московськи. На вулиці не було видно живої душі — я сам ішов на загорожу і мені трохи моторошно стало: а що як генеральська охорона випалить у мене із скоростріла, або з револьверів? Знаючи їхні звичаї, я міг сподіватися того, тим

більше, що при моїм зближенню з будки вискочило ще кілька озброєних людей і підозріло наставилися на мене. Щоб уникнути всяких неприємностей, я заговорив до них по московськи.

— Прошу дуже, яким способом я міг би побачити пана Неїла?

— Хто то такий?

— Се старшина, що служить при Гетьмані.

— До двірця Гетьмана доступ усім заборонено.

— Але я маю пильну справу до п. Неїла.

— Заждіть, я зараз довідаюсь.

Старшина зайшов у будку і зателефонував. За хвилину вернувся і запитав мене, як я звуся. Потім у друге зателефонував і приніс таку відповідь:

— Пана Неїла немає в гетьманському палаці, а його адреса така: — і він переказав мені адресу — якийсь готель на Крещатику, недалеко від Олександрівської. Я подякував і пішов собі на показану адресу, роздумуючи над тим, що бачив. Особисту охрану у генерала справді було організовано добре: от як би так і все було організовано у його державі!

Неїла я застав дома в більш, ніж скромному покою на четвертім поверсі жидівського готелю. Він привітався дуже чемно, але коли я заговорив з ним про сучасне становище, то дуже посумнів.

— Нічого Вам певного сказати не можу, бо й сам не знаю. Моє становище тепер дуже непевне — від мене криються всі, ставляться як до непевної людини, бо яж Українець, а Українці тепер не в ласці...

— Ну, та всеж таки щось знаєте, щось чули?...

— Дещо чув, але за повну правдивість ручатися не можу, бо переказував мені генеральний писар, а він ніби був сам у двірці, як приїздив до Гетьмана посланець від Денікіна.

— Коли се було?

— Перед оголошенням федерації.

— Цікаво — хтож то був і що говорив?

— Якось у вечері приїздить автом генерал (він назвав його прізвисьце, але я тепер не пригадаю) і просить негайної аудієнції у Гетьмана. Його сторожа не пускає, але він енергійно добивається, говорячи, що має негайну справу державної ваги. Нарешті Гетьман його прийняв, коли виявилось, що се був посланець з Дону. Він привіз розпорядження від спільного союзного командування з Ясс і письмо Денікіна. У розпорядженню союзного командування наказувалося, щоб негайно було обявлено федерацію з Росією, а самому Гетьманові наказувалося, аби він скорився наказам головнокомандуючого об'єднаним протиболь-

шевицьким фронтом, генерала Денікіна. Наказ спільного антантського командування підписано було заступниками усіх держав антанти, навіть Японії. А Денікин у своїм письмі також наказував підкоритися йому і призначав Скоропадського командуючим (здається, 17-им) корпусом. Гетьманіби на те мав так відказати: „Перекажіть Денікіну, що він мене не підкорив ще, так я не маю йому й коритися, нехай як мене подолає, тоді й наказує мені, а федерації я не можу об'явити, бо се буде порушення моєї клятви перед українським народом.“ На тім авдієнція і скінчилася. Але з Ясс прийшла телеґрама з потвердженням того наказу від нашого посланця, котрого ще перед тим Гетьман вислав до антантського командування, і він рішив скоритися волі цілої антанти.

Жалко, що коли справа йшла про його особисту честь, у генерала вистарчило смілости відмовити Денікіну, а не вистарчило одваги відмовити, або бодай достойно відповісти союзному командуванню, коли справа йшла про честь його держави і народу!...

Потім Неїло передав мені статут і гетьманську відозву про організацію українського козацтва та просив моєї допомоги для поширення їх. Мені ніяково було йому відмовити, алеж я звернув його увагу

на те, що тепер се не на часі, бо імя генерала Скоропадського дуже непопулярне в народі.

— Все, що генерал робить, виходить і у нього так, як у його попередників: „zu spät“!

Яке було моє здивовання, коли, розгорнувши статут українського козацтва, я прочитав ніщо інше, як дословно переписаної пів програми партії Хліборобів-Демократів! Тої самої, з'їзд котрої перед двома тижнями заборонив міністр внутрішніх справ Рейнбот!...

Неїло пояснив мені, що сей статут є продуктом творчости генерального писаря Івана Полтавця-Остриниці, а міністр Рейнбот про нього певно й не знає нічого.

— Значить, у пана Скоропадського права рука не відає, що творить ліва?

— Що зробити, у нас багато справ так робиться!

За кілька днів він прислав мені поштою цілу купу статутів і відозв про організацію на Україні українського козацтва. Так ті відозви та статuti й лишилися у мене в комісарській канцелярії, бо тоді поширювати їх було вже анахронізмом: організація народу ішла не від Гетьмана, а проти Гетьмана!

В тім напрямку тим менше можна було що зробити, бо і сю справу скомпроміту-

вали московські наємники генерала. От характеристичний зразок організації „українського“ козацтва.

В ті часи до мене у Полтаву завітав мій приятель, студент із козаків, І. В., про котрого я згадував у першій томі моїх споминів*).

Він розказав мені, як він хотів розвідатися про оте козацтво.

— Знаєте, що я мав щирий намір записатися в козаки, або ліпше сказати наново потвердити мій козацький стан. Прочитав я відозву і адресу, де можна складати такі заяви. Заходжу до канцелярії, де приймають заяви (здається, на Катеринській улиці В. А.) і щож Ви думаєте? До мене звертається якийсь московський старшина по московськи, що, мовляв, охоче мене запишуть. . . . Я йому відповідаю по українськи — він знов по московськи. Так я собі подумав: „Ну його к бісу отаке козацтво — хай собі Скоропадський набірає козаків із своїх приятелів кацапів, а я свого старого українського козацького роду й імени ганьбити такою компанією не хочу!“ Плюнув, тай оставайтесь здорові з вашими козаками! . . .

В той же день, як я ходив до Неїла, я був свідком сцени, якої не забуду до віку.

---

*) Див. „З минулого“, т. I., ч. II. стор. 91.

Десь по обіді, над вечір, хотіли я і ще двоє з моїх супутників зайти до Українського Клубу в якійсь справі. Почав накрапати дощик, віяв холодний осінній вітер, і ми поспішали укритися від дощу. Не доходячи яких пів сотні кроків до Клубу, побачили ми щось непевне: з дверей вийшло кілька добровольців у шинелях і французьких шоломах при зброї і почали щось нараджуватися. За кілька хвилин вийшло ще двоє з великим трьохкольоровим прапором на довгому держаку і всі разом вони вивісили його над входом.

Совершилося! Одинокій українській інституції зробили кінець оборонці прав „вільної України“ у Великій Росії! Сей трьохколіровий прапор над Українським Клубом був символом і цілої нашої державної справи. Се вже справді остаточний „канець самостойності“! Я ще не знав, який погром учинили тоді Москвини в середині, як розбили бюст Франка, розметали бібліотеку і т. д. Про се ми довідалися пізніше з газет, але тоді, бачучи, як Москвини вішають свій прапор при вході, могли ми догадуватися, що і в середині наші „оборонці“ дали вихід своїй лютої і повну волю свому хамству — специфічному московському хамству, що не знає межі чи тоді, як „широка“ московська натура трощить у шиньку посуду, бє зеркала і мастить

льокаям вид горчицею, чи тоді, коли нищить „мазепинські“ книгозбірні, картини і бюсти мазепинських поетів і учених!...

Природно, що ми не увійшли до Клубу, але в кожного з нас се видовисько пробудило таку лють і ненависть до „нашої“ влади, що ми бажали не тільки, аби їй прийшов найскорше кінець — ні, сього було мало, а їй повинна була би бути ще окрема платня, усім разом і кожному з окрема за ті знущання, які вони дозволили і допустилися над українською національною честю і гідністю! І се все робилося в імені „Гетьмана всієї України“, тими самими його оборонцями, що так пильно стережуть його високу особу від справедливої народньої помсти!...

Пославши кілька теплих слів від щирого серця „Його Світлости“ й усім його оборонцям заразом, ми вернулися до дому, щоб переказати Володимирі Шеметові сцену, якої ми були свідками. Він прилучив і свій голос до нашого спільного хору.

Тогож дня вечірним потягом ми мали вертатися у Полтаву. Ми чули, що добитися до вагона тепер дуже трудно, бо цілі потяги з бою беруть жовняри, які повертають отсе з австрійського полону і за всяку ціну спішаються дістатися до дому. Тому ми поспішили задалегідь прибути

на стацію, щоб зараня заpastися білетами і по спроможности зараня вийти до потягу. Наша поспішність дуже мало нам помогла. Коли ми, взявши білети, вийшли на перон, то побачили таку картину: цілий перон залито сірою масою в обірваних шинелях, в останках якогось військового чи цивільного убрання, часто босих, напів голих людей, брудних, виснажених і через те все роздратованих, сердитих — таких лютих, що боязко було до них і заговорити. Між тою сірою масою подекуди, острівками, боязко тулились групи звичайних пасажирів, що непевно озиралися довкола (зі страхом в очах і з повними руками різних пакунків, які вони боялися поставити до долу. Кругом шум, гамір, крики. От, до мого вуха доноситься страшний розпачливий плач жінки і кількох дітей разом. Підходжу до більшої купки людей і бачу сцену тяжкого людського горя. Немолода жінка, видно по убранню інтелігентна, ридає, закривши облича руками, а двоє діток літ по 10—12 хапають її за руки і самі ридаючи гукають до неї: „Мамочко, не плач! Ой мамочко, не плач!“ Із її уривчастих фраз і розмов довкола я довідався таке: вона бідна вдова по урядовцю, що отсе недавно помер. З двома дітками і цілим своїм майном, спакувавши його у кілька валіз, вона виїжджає до матері на

провінцію. Лишила дітей стерегти пакунки, а сама пішла десь по носильщика, але поки вернулася, кількох пакунків уже не було, і діти не могли сказати, де вони ділися. Бідна жінка надривалася від сліз. І зрозуміло, коли взяти на увагу, що значила тоді сама одежа не тільки для бідного чоловіка! Дехто утішав її, як міг:

— Та Ви заявіть жандармам, міліції, може ще і знайдуть Ваші речі!

Але другі, видно більш досвідчені, говорили сумно на те:

— Де вже там шукати! Таж міліція працює разом із злодіями — потім діляться. Тут їх ціла шайка, обкрадають людей. У них порядок і організація ліпші, ніж у самого міністра. Заявляйте скільки хочете, хіба посміються з Вас! Крадуть і тут, і з вагонів — скрізь. Тут із усіх отих „пасажирів“, що Ви бачите, половина злодіїв.

— Мабуть із салдатів... — кинув хтось боязко.

— Ей, чоловіче добрий, де там із салдатів? Чи Ви думаєте, що як салдати, то вже й злодії якісь? Та хібаж ми не ті самі люде, не такі самі, як колись від вас ішли на фронт? Горе нас вимучило та злидні, а чести нашої від нас, чоловіче, не одбійрай! Бо в нас дома може отак само жінка та діти плачуть, дожидаючи батька, щоб на шматок нужденного хліба запрацював!

Говорив якийсь жовнір у подертому австрійському плащу і цивільному капелюху, зарослий бородою, з добрими сірими очима, типовий наш полтавський „дядько“.

І тут як по команді із уст сірих людей посипалися гіркі жалоби.

— Люде добрі, та чи ви знаєте, як ми верталися з Австрії? От так, як бачите, без хліба, без одежі, босі, голі, по п'ятьсот-шістьсот верст пішки. Христа ради хліба просили дорогого, а з нас же й хазяйни є! Є де в кого і в хаті, й поза хатою!... Хворі на тиф у дорозі падали і на очах наших умірали. А дехто і з голоду. Що зробиш? Поховати та й то нічим було. Так і кидали при дорозі. Аж ось прийшли до себе, до дому, на Україну. Чули, що вже наша українська влада настала, от думали, слава Богу, аби до дому скорше! Як же нас дома прийняли? Так само, як і на чужині: знов пішки, знов Христа ради!...

— Е, не говоріть так, дядьку, отже й тут у Києві маєте харчовий пункт — харчують салдатів дурно.

— Спасибі їм за те, хіба ми нарікаємо — правда, подекуди то харчують, а перевозити, то нігде не хочуть. Хіба Ви думаєте, нам ото любо розбивати вагони та на кришах їздити? Та скільки з тих криш попадало, скільком голови позносило, а ми все ліземо,

бо не вмреш на криші — подохнеш десь у бараку, або при дорозі з тифу! А хіба не можна булоб нарядити спеціальні товари поїзди для нас? Та миб охоче пождали, не лізлиб отак, як свині, не заваждалиб нікому і нам би вигідніше було...

— А справді, чом би не зробити так? Хіба вагонів нема? Та он тут, на самій київській стації, на кілька верст тори заставлено порожніми вагонами...

— Не знати, що ті міністри роблять: нищиться державне майно, непорядки, народ незадоволений, а вони ані гадки!

— Міністри вищою політикою заняті: Росію спасають, хіба їм до нас хахлів діло є?...

Тимчасом на перон вийшло кілька залізничних стражників — ознака, що зараз мають подати потяг. Здалека почулося важке сопіння паровоза, і все на пероні прийшло в рух. От поволи підходить потяг. Сіра салдатська маса миттю, мов той рій, обліпила вагони. Чути тріск і дзенькіт вибитих вікон. Кілька спритніщих уже пробралося в середину вагонів, б'ють звідти шиби і втягають через вибиті вікна своїх товаришів. Дехто порізав руки й облича, з них тече кров на одержу і на землю, та на те не зважають. Чути погану московську лайку й істеричні крики женщин.

— Та зробіть же якийсь порядок — нащо Ви тут стоїте? — кидається дехто до стражників з докорами. Але вони рівнодушно дивляться довкола, так ніби ся справа найменше обходить якраз їх.

— Хіба тут десять душ з гвинтовками порядок зроблять? Тут треба цілий полк із кулеметами та з артилерією, щоб порядок робив... Кілька тисяч душ народу!

Пробуємо й ми дістатися до вагону. Я хватаюся за поруча, а якийсь панок услужливо підпихає мене в людську масу. Шуба мені розщібнулася, боюся, щоб не зачіпилася де, тиснуся сам з усієї сили і панок мене протискує, але далі найнижчої ступеньки сходів не можу протиснутися. Потяг починає рушати. Зіскакую із ступеньки. Бог із ним, життя дорожче! Ще й завтра до дому поспію!

З усіх моїх товаришів по недолі тільки одному вдалося дістатися десь на „площадку“ вагона, а решта, всі ми сумно сходимосся і думаємо — щож його далі робити? Нічого не вдієш, треба вертатися до Шеметів і просити, щоб простили за турботи і дозволили ще ніч переночувати. Вертаємося поволі, обговорюючи вражіння сььогоднішнього вечера. Зненацька хватаю за кишеньку: немає мого гаманця! Пропав! Видно панок не дурно мене підпихав, се мені коштує триста карбованців і кілька

срібних рублів, які я зберіг на пам'ять про колишню російську державу! Добре ще, що білет сховав я до другої кишені, маю з чим до дому доїхати!

На другий день рано, в першу чергу треба нам проштемплювати білети у начальника стації. Мені доручено се зробити від усіх. Заходжу до кімнати залізничого урядовця і чекаю, бо він є зайнятий при телефоні. Чую його розмову:

— Немедленно снарядите паровоз і два бронірованих вагона!...

— ...Нічого, всьо остальное может падаждать: необхідно для войска!...

— ...Да чорт с ним, падаждьот, я Вам гаварю, что если за десять минут не будет гатово, то і Ваша і моя галава за то ответят: приказ із главново штаба!...

Видно, що поле воєнних операцій присувається до Київa. Я кінчу свою справу і передаю ту розмову, разом із проштемплюваними білетами, моїм компаньонам. Вони тішаться: мабуть добровольцям десь увірвалося! Колиб уже скорше їм кінець прийшов!

На сей раз нам більше пощастило: ми всі влізли у вагон. Дорогою довелось почути цікаві інформації про повстанців. У вагоні розмова тільки й крутилася що коло повстання. Передавали фантастичні вісти: що селяне з дрючками, косами,

лопатами збираються юрбами і посуваються на Київ, все знищуючи на своїй дорозі. Якийсь грубенький панок авторитетно віщав:

— Скоро їм прийде канец, етим петлюровським бандам і самому Петлюре: — разве ані магут сражатися с настоящим регулярним войском? Сброд адін — „товарищі“!...

Але тут обізвався якийсь, по селянськи убраний, чоловічок:

— Е, то не банди, я сам бачив...

— Де?.. Яким способом?.. Якіж вони?..

Почулися звідусіль цікаві запитання.

— Можна сказать войсько. Усі при оружію, з артилерією, з кулеметами, обози окремо, все в порядку так, як у Німців, і вбрані всі в однакові мундери. Упять же команда...

Панок занепокоївся.

— Гаваріте і в мундірах?

— Авжеж.

— Не может бить, какієж у ніх мундіри?

— Сірі такі, як у Австрійців...

— Значіт, іде то разгромілі склад...

— А може то Ви німецьке войсько бачили?

— Та де там німецьке — говорять по нашому!

— А команда яка?

— І команда наша — сказать українська...

Панкові те все видно не до смаку було.

— Да гдє Ви відеть ето маґлі?

— Та під Білою Церквою — проїзджав там і бачив. Я, пане, здалека, вже трое суток у дорозі...

Звідки він є, не пояснив, а видно, що говорив правду. Розмова і далі йшла в тім же роді, і по обличах видно було, що в одних оті інформації визивали неспокій, а у других радість, хоть її і боялися виявляти словами, бо ще не був час...

* * *

По приїзді в Полтаву ми зложили звіт з того, що бачили. Тепер у нас хутко пішла, як то кажуть, „диференціяція громадських сил“. Вона виявлялася найсамперед в остаточній організації полтавського відділу Національного Союзу.

До сього часу справи Національного Союзу посувалися у нас дуже поволі. Тепер стали призначати частіше збори, обговорювати організаційні справи і т. п. При тім мені кинулася у вічі одна річ: всі організації, що прислали своїх делегатів або обіцяли прислати, відразу зголосилися, що приймають участь в Національнім Союзі і його програму. Одна тільки партія українських С.-Р-ів ніяк не могла сказати свого остаточного рішення. На кожні

збори приходив один делегат від неї, котрий тільки прислухався і приглядався, що у нас робиться, але участі в обговорюванні справ і в голосуванні не брав з тої причини, що його партія, мовляв, іще не рішила, чи їй брати участь, чи ні в полтавськiм відділі Союзу. Ми просили, щоб вони вже скорше рішали, бо ж і в головнiм відділі та й скрізь в провінціяхнiх відділах були С.-Р-и. Але окремі делегати знов приходили до нас на засідання все з тою самою заявою, що на слiдуєчє засідання вже принесуть остаточну відповідь. Нарешті мені ся політика показалася підозрілою. Наші засідання відбувалися конспіративно (хоча й в будинку губерньського земства), і присутність на них сторонніх і невідповідальних людей була небажаною. З другоюж боку мені видалося підозрілим поведіння С.-Р-ів от з якої причини. Ще при кінці літа мене попереджав один із С.-Р-ів про те, що вони в осени готувать повстання. Сей С.-Р. був дуже милою людиною, і нас звязували спогади з часів наших спільних виступів проти большевиків, за першої московської навали. Був се полковник Ревуцький. Літом він боронив мене і в газеті проти нападок Янчевецького, а при кінці літа якось висловився, що його товариші готують повстання і що, в разі їх

перемоги, він дасть мені знати, щоби я на якийсь час укритися, бо, знаючи їх малий розум (він се признавав), він думав, що мені в перші часи під їх владою грозила б небезпека. Про те саме натякав мені і другий мій приятель з С.-Р-ів, Аврам Петренко, котрого зі мною лучив однаковий наш „шовінізм“ (і доси не можу зрозуміти, як вони обидва могли бути при своїх поглядах серед наших полтавських С.-Р-ів, сего типового втілення С.-Р-івської вузости, сектанства і тупоти?). Потім Ревуцький десь дівся з Полтави, а Петренко натякав мені не раз таємничо, що „діло йде!“

Отже я мав досить даних підозрівати, що наші полтавські С.-Р-и чи не затіяли повстання на власну руку, незалежно від Директорії? В таким разі присутність їхніх соглядателів на засіданнях Національного Союзу була абсолютно небажаною, бо вони могли повести боротьбу і проти нього самого. Не висловлюючи в голос усіх отсих моїх підозрінь, я на одному із засідань запропонував винести таку постанову: або українські С.-Р-и беруть участь в Союзі і тоді присилають належну кількість делегатів з усіма правами і обов'язками, або хай не присилають нікого. Моє внесення страшенно обурило інших соціалістів: — С.-Ф-ів та С.-Д-ків (С.-С-ів

у нас в Полтаві не було чути). На мене накинулися вони з докорами у найгіршій нетерпимості, інтриганстві і в усіх можливих смертельних гріхах. Але я на те не зважав і рівнодушно заявив, що в тих організаціях, де всі не мають однакової відповідальності і однакових обов'язків, я участі брати не можу — отже коли справа стоятиме так і далі, то я не хочу лишатися членом Союзу. До мене прилучилося троє делегатів від Хліборобів-Демократів і ще дехто — словом нас набралось разом щось душ шість, і ми поставили альтернативу: або ми вийдемо зараз із салі засідань, або С.-Р-івський депутат. Счинився галас, і засідання на тім голова закрив. До мене підбіг старий Чижевський (Павло Іванович — С.-Ф.) із лайкою й докорами:

— Ви все отак, що тільки наладимо якусь справу або організацію, то Ви розібете! Ви в Полтаві — все одно як Микола Міхновський у Харкові!

Його син (Григорій, С.-Р.) той висловлювався (правда, не в очі мені) ще категоричніше:

— Жалко, що я не повісив Андрієвського у свій час, як був губернським комісаром!...

Але на мене такі аргументи тоді вже перестали ділати, і я холодно заявив:

— Чи Національний Союз не може обійтися без мене і ще кількох „контр-

революціонерів“? Аджеж матимете товариську єдність, соціалістичний мир і Божу благодать і без нас...

Та, видно, соціалістична єдність в той час не дуже приналежала полтавських „товаришів“ — воліли „контр-революційної“ домішки, бо на слідує засідання нас усіх було знов запрошено, натомість С.-Р-івський делегат більше вже не явився: С.-Р-и відмовилися від участі в Союзі.

ГОЛОВА VII.

Повстання проти Гетьмана і його відгомін у Києві і в Полтаві. Боротьба за Полтаву. Прихід Балбачана. Влада Директорії і місцеві „революціонери“. Кінець Гетьманщини.

Повстання проти генерала Скоропадського, котре ніби так добре заповідалося, найшло собі несподівану перешкоду в особі Німців. Оборона Німцями Скоропадського коштувала багато української крові. Що найгірше було — то се те, що Німці не держалися якоїсь одної постійної лінії: сьогодні говорили одно, завтра робили друге. Після революції в Німеччині і серед німецького війська на Україні почалися „революційні“ порядки, подібні до наших. Одного прекрасного дня ми побачили в Полтаві деяких німецьких салдатів без наплечників. Вони, подібно до наших „товаришів“, ходили юрбами, в розіпнятих мундурах і не салютували старшинам. Але в більшості (у нас в Полтаві) осталися, видно, прихильники старого порядку: хо-

дили, по старому, чисто убрані, салютували старшинам і т. д., словом революція їх, видно, не брала. Організувався і німецький „савдьоп“, але він у нас мав мало значіння. До нього, по оголошенню повстання, було командіровано від Українців делегацію з проханням не мішатися в наші справи. „Савдьоп“ прийняв ніби з приємністю наші „демократичні“ і свободолюбиві заяви, але сам дав відповідь дуже неясну: „все се, мовляв, дуже добре: і ви демократи, і ми демократи, — ви патріоти, і ми патріоти, але у нас крім „савдьопа“ важний голос у всіх справах мають старшини. Ми слухаємося команди старшин, бо головна наша справа піддержати порядок і повернутися в порядку до дому. Крім того ми зносимося з головним „савдьопом“ і головним нашим командуванням у Києві і не робимо самі нічого без їх згоди.“

Відповідь була неясна. Старшинське командування, до якого також зверталися в тій справі, висловилося ясніще: „Ми у ваші справи не мішаємося, але не допустимо ніяких насильств і порушення порядку.“

Фактично вони додержали свого слова: вони не ходили в бій з повстанцями, а „піддержування порядку“ виглядало на практиці так: коли нечисленна залога з московських добровольців виходила з Полтави у поле проти наближаючогося про-

тивника, то Німці держали порядок в місті і оберігали їм їх оперативну базу. Крім того „охорона порядку“ виявлялася ще і в тім, що в один прекрасний день, на горі за собором (де т. зв. „бесідка“), поставлено кілька німецьких гармат. То само і на монастирській горі. Гармати направлено в сторону залізничної колії, котрою наступав Балбачан від Харкова. Не знаю, хто був ініціатором такого „піддержування порядку“: чи „савдьоп“, чи старшинське командування, вони раз-у-раз посилялися одне на одне, — лишень факт лишився фактом. Думаю, що „савдьоп“ мало обходила та справа, бо німецьких салдатів тоді інтересували більш реальні справи: вони розпродували військове майно.

Не можу тут не навести один характеристичний для тодішніх порядків у німецькій війську епізод. Якось до мене забіг Прийма на пораду. Чи купити у Німців літографічний прибор для гімназії? Як раз у тім будинку, який перероблявся для нашої гімназії, містився німецький картографічний військовий відділ. Тепер, відходячи з будинку, салдати розпродували його майно. Камінь, запас фарб і всі прилади німецький фельдфебель запропонував щось за триста карбованців. Я порадив купувати негайно, бо таке майно нам дуже придасться з огляду на брак підручників: може самим

прийдеться що друкувати. За кілька днів зустрічаю Прийму і питаю як справа.

— Купити купив, та тільки трохи спізвився — уже не було запасу фарб, лишилися тільки ті, що були розпечатані в роботі.

— А інші де?

— Інші продав другий салдат Шіндлерові (дроґуер у Полтаві).

— Та як же так? Договоривсяж з Вами старший — ніби завідуючий?

— У них тепер такі порядки, що кождий тягне, що може. Протестувати ніхто не має ніяких підстав. Зрештою і те, що ми купили, десять раз варто тої ціни.

Із сего маленького епізода можна собі приблизно уявити, які у них були внутрішні порядки, хоть на зовні було все як слід: служба ішла по старому, скрізь стояли варти і т. д.

Але з Київа приходили недобрі вісти. Там Німці уже не держалися „нейтралітету“, а виступали активно проти повстанців, і се піддержувало й дух добровольців, котрі без того, певно, давно булиб покинули боротьбу, бо для них вона виглядала в кождім разі безнадійною. Українське населення сердечно їх ненавиділо і то все без різниці — навіть міщане, бо всім вони залили за шкуру сала. Ставши на хвилину панами ситуації, вони показували усю

„ширину“ своєї московської натури. Реквізиції, одбірання помешкань, цинічно-нахабне поведення з людьми, а подекуди й криваві розправи (як нпр. у Миргороді) — се була звичайна їх практика, щоб залякати і тероризувати населення. З Київа ішли страшні вісти: на вулиці убито студента (Іванова) за те, що розмовляв по українськи, в газетах була описана дика сцена погрому, який учинили добровольці в „Українському Клюбі“ і т. д. Нема що й говорити, що полонених Українців-повстанців, які попадалися до рук „оборонцям вільної України“, вони замордовували в страшний спосіб. Про се мало писалося в газетах, бо, очевидно, що того не дозволяв фактичний стан річей, але про те переказувалося із уст в уста, і такі перекази доходили й до нас.

Зате в київській москвофільській пресі знято було великий галас із приводу замордовання, ніби повстанцями, кільканацяти добровольців. Описувалося, що трупи їх трудно було пізнати, такі були страшні: очі повиколовано, носи й вуха поодрізувано і т. д. — словом, вигляд звичайної большевицької роботи. (Як потім виявилось, се зробили не повстанці, які добровольців просто розстріляли, а місцеві люде, стероризовані страшними добровольчеськими тортурами і знуцаннями, так помстилися

над трупами.) З тої нагоди Москвини урядили в Києві величезну маніфестацію. Трупи було перевезено у Володимирський собор, виставлено усім на показ і урочисто поховано. А що найголовніше — на панахиді в соборі був присутний сам „Його Світлість“, від ньогож були вінки і т. д. Читаючи про те в київських газетах, я мимоволі згадав панахиду по Мазепі.... Тоді український Гетьман не мав часу, щоб удостоїти своєю присутністю панахиду по „сепаратистові“, тепер, тодішню свою відсутність, надолужував „будуватель Великої Росії“!...

Головні сили добровольців було зібрано у Києві, та й там їх не вистарчало. У нас у Полтаві був також маленький відділ, і він за допомогою „неутралітету“ Німців вів досить успішну боротьбу з малими загонами війська полковника Балбачана, які наступали на Полтаву із Харкова. Але з тими малими силами, що мали московські добровольці, годі було вести дальшу воєнну акцію, і вони, щоб поповнити свої ряди, оголосили мобілізацію. Після оповіщення головного їх командування в першу чергу на оборону Києва мобілізовано було студентів. Мобілізація ся дала знамениті результати!... У нас у Полтаві зараз же з'явилася сила студентів-утікачів із Києва, котрі пробіралися до Балбачана у Харків,

або через Кременчук — до Петлюри. Тоді добровольці стали ловити втікачів у потягах, по стаціях тощо. Їздити стало небезпечно ізза повсякчасних перешукувань і трусів. Та се не спиняло „дезертирів“. Перебіралися через фронт і через запілля усякими іншими способами.

У Полтаві було „призвано“ колишніх старшин. З них Українці засвоїли собі прекрасну тактику: убіралися, озброювалися, жили кілька днів по добровольчеських касарнях, а як виходили на фронт, то цілими групами із зброєю (навіть із гарматами!) переходили на бік повстанців. Бідне полтавське „командування“ не знало що й робити: виділяло підозрілих в окремі групи, сепарувало їх від інших, але те все нічого не помагало. Нарешті було обявлено і мобілізацію жовнярів, але її провести не вдали, бо до того часу Полтаву заняло вже військо Директорії.

В той час у Полтаві життя ішло оригінально. Панами положення були Москвини. Українці притихли і поховалися. Урядувалося в більшості інституцій по московськи і тільки в губернськiм земстві і ще в двох-трьох інституціях — уперто по українськи, і ми боялися, що і їх от-от розженуть. На губернську управу Нога мав здавна зуб, між іншими ще й за таку справу.

Ще підчас мартівської революції 1917. року заходами окремих людей і якоїсь громадської інституції удалося спасти від розгрому архив полтавського „жандарм-скаго отдѣлення“. В тім архиві зберігалося дуже багато цікавих документів і фото-графій політичних злочинців. Деякі доку-менти (нпр. записку міністрові полтавського губернатора Молова про боротьбу з україн-ським рухом) було навіть видано накладом полтавської спілки споживчих товариств. Наперед архив той розбїрався спеціальною комісією в однім із покоїв губернаторського будинку, а потім його було перевезено в губернську земську управу, котра зало-жила музей і архив часів революції, а завідуючим його був, уже згаданий мною, зять Короленка, К. Ляхович. Нога вже давно добїрався до того архиву, щоб пере-везти його знов до себе в губернаторський будинок. Голова губернської управи, То-каревський, не давав і всіма силами від-стоював права управи на нього. Він кілька разів посилав доклади, телеграми міністрові внутрішних справ, здається, і сам їздив у тій справі і все якось удавалося йому оборонити той архив від зазіхань Ноги, що останнього приводило в лють. Нарешті, коли урядовий курс ясно означився, Нога покинув усякі церемонії. Якось у неділю чи в свято, коли в будинку управи не було

нікого із служачих, явилось тягарове авто і кілька поліціантів, представили від Ноги ордер на конфіскаату, забрали той архив і були такі!

Токаревський і тоді не перестав протестувати, але вдіяти вже нічого не міг. Тепер, підчас влади добровольців, ми боялися, що Нога помститься і над земством, стане чинити йому усякі пакости: накаже його „реквірувати“ або що, як вони з добровольцями зробили були, наприклад, з одною з небагатьох, що лишилися українських інституцій у Полтаві — з театром.

Тоді в Полтаві процвітав український театр. Молоді артистичні сили: Олелько Островський, менший Маряненко, п-на Жабко — були на головних ролях, Верховинець (Костів) був дирієнтом орхестру і організував прекрасний національний хор у Полтаві, його жінка також виступала в театрі (здається, під псевдонімом „Зірка“). Душею театру був О. Островський — інтелігентний артист, драматург і завзятий український патріот (його потім за се все розстріляли большевики у Полтаві). Коло того театру горнулося усе наше українське громадянство, і йому безперечно належала слава будуччина, колиб не дальший розвиток нашої „революції“. Отже той театр, на загальному тлі нашого життя, був дивним і ненормальним явищем. В нім голосно

звучало українське слово й пісня, а керовники його не зважали на обставини, а поводитися так, ніби жили в справжній українській державі. Добровольці чомусь не рішались пожити йому кінець, аж нарешті чаша їх терпіння таки переповнилась.

Виставляли „Богдана Хмельницького“. Ролю Гетьмана грав сам Островський. В останній дії, коли Богдан з піднесеною булавою кидається у бій, Островський, з огненним запалом проказавши монолог, закінчив його словами:

— Вперед за самостійну Україну!...

Сих слів нема в тексті — се був його власний додаток, як маніфестація проти сучасного стану річей. Вони викликали бурливу овацію цілого театру. Образ Переяславської ради було викинуто і тими словами й маніфестацією закінчено виставу.

На другий день полтавським „головним командуванням“ театр було закрито, а ще за кілька днів той самий „Богдан Хмельницький“ в тім самім складі і в тій самій постановці ішов урочистою виставою як привіт новоприбувшому військові полковника Балбачана...

Боротьба за Полтаву велася майже від самого дня нашого повороту з Київа по згаданій мною подорожі на Національний Конгрес. Кілька днів по тому ми довідалися,

що Харків уже в руках Балбачана, і його влада що день поширюється на Харківщину й Чернігівщину. Незабаром воєнні операції пересунулись на стацію Люботин, потім на стацію Водяну (десь на середині путі між Харковом і Полтавою) і на тій стації наступила павза. Війська Балбачана посувалися трохи вперед на Іскровку і Кочубеївку, то знова відступали на Водяну. А наші добровольці з Полтави що ранку виїжджали на операції, а у вечері поверталися ночувати. Підчас їх відсутности Німці „оберігали порядок“ у місті. До нас раз-у-раз доносилися гарматні стріли. Що дня на Панянку (гора, з якої добре видно колію) виходили купами Полтавці на „бесідку“ і з надією поглядали в даль, чекаючи, що замість добровольців покажеться на дорозі інше військо... Але Полтаву було взято зовсім не з того боку і не тим військом.

Одного ранку (здається, на початку грудня), пізно прокинувшись, почув я ясно близьку стрільбу із скорострільів. Було очевидно, що стріляють на вулицях. Я скоренько убрався і вибіг у місто. Вулиці були порожні і мертві, а здалека, з боку Сінної площі доносилася стрілянина. Я скоренько побіг у губернську управу — до себе на службу, щоб довідатися від людей що робиться. Дорогою не побачив живої

душі. Скрізь позачиняно склепи, а подекуди й вікна. У себе застав я мою канцелярію в повнім зборі, так само як і служачих педагогічного бюро земської управи. Сиділи всі й журилися: що його робити? Поприходили на службу зараня, як звичайно, бо життя йшло скрізь нормально. Тільки недавно почалася стрілянина і тепер страшно вийти, щоб не забила кого дурна куля. При початку стрілянини більша частина земської служби розбіглася, а інші сиділи й не знали коли можна буде вийти. Вже і їсти хотілося, говорилося про обід, бо й не снідали сьогодні, через те, що нікому було зготовити.

— Словом, можна сказати, що і в нас у Полтаві революція, — пояснив мені мій писар.

— Яка, де вона взялася?

— А от взялася! Поки там добровольці „отечество грудью захищают“, диви, а за спиною вже й Полтава ф-ють, в мазепинських руках, і вертатися нікуди!...

— То се, значить, не балбачанівське військо?...

— Де там, — воно мабуть і не знає, що голими руками Полтаву возьме!

— Хтож тут у Полтаві?

— Революційний народ!...

— Деж він узявся? Не було, не було, тай на тобі!

— Та от Вам по просту добровольці з Полтави, а селяне з окружних сел, озброєні, все як слід, з рушницями, з кулеметами — у Полтаву. Заняли зараз червоні касарні і ще деякі, де були добровольці, повиганяли їх геть, забрали їх зброю, кажуть, що й гармати між иншим — і готово діло! На вулицях отсе видно бються добровольчі останки. Мабудь скоро кінець цілій справі буде.

— А Ви звідки чули?

— Е, я все знаю! Я вже й у місті був і людей бачив, що при справі близько. Та й тут дехто приходить, раз-у-раз переказують.

Незабаром стріли утихли. Коло третьої години рішили ми вийти гуртом у місто подивитися, що робиться. Пішли прямо в центр — на Олександрівську. Дорогою бачимо вже досить людей, що висипали на вулиці і цікаво озираються навкруги. Проходячи коло інтендантських складів на розі Срітенської й Олександрівської — бачимо авто з червоним прапорцем. Зі складів виходить якась фігура в салдатській шинелі і сідає в авто, при чім робить привітний знак рукою і кричить: „всьо благополучно товарищі! Город в наших руках!“

На мене такий привіт поділав, як відро холодної води. Звідки вони взялися тут оті „товаріші“ з червоними прапорцями?..

На Олександрівській вулиці побачили ми цікаве видовисько. Хідники по обидва боки переповнено цікавими полтавськими обивателями, а бруком хутко проносяться оригінальні кавалерійські групи: „дядюшки“ в селянських сірячинах, „пінжаках“, з рушницями і шаблями на шнурку. Дехто босий, в котрого в руках хворостина, якою він усердно підгоняє свого коня. Майже всі на неосідланих конях. Сі розмовляють і гукають по українськи.

Се і є українські селянські революційні патрулі, котрі охороняють порядок у завойованому місті.

Але й воно було ще не зовсім завойоване...

Поволи посуваючися між натовпом, хотіли ми вийти до кадетського парку, але коло нього був найбільший тиск народу; розїжджала селянська ївардія, було видно й сірі німецькі плащі.

— Та туди не йдїть, однаково не пропустять! — почули ми попереджаючі голоси з натовпу.

— Чом?

— Бо в окружному суді сидять добровольці і з ними ще бій іде.

— Та вже ні, не бються!...

— Та як не б'ються: кидають ручні гранати з другого поверху!

— Кажу, що вже перестали, бо Німці взялися за посередництво, ведуть переговори між обома сторонами.

Із розпитів і розмов довкола довідалися ми про подробиці. Отже, коли озброєні селяне увійшли у місто, то група добровольців одбиваючися відступила і засіла на другому поверсі окружного суду. Разом з ними укрилися туди й кілька більших риб із військового начальства й адміністрації, в тім числі й Нога. Кількаразові наступи повстанців вони завзято відбивали вистрілами із револьверів, крісів, а крім того вони метали у вестібюль ручні гранати на своїх противників. На кількаразову пропозицію зложити зброю і здатися, заявили рішучо, що живими в руки не віддадуться. Вже було досить жертв з тої і з другої сторони. Нарешті в діло вмішалися Німці — вони тепер ведуть переговори між обома сторонами, щоб припинити марне розливання людської крові, бо для обляжених справа виглядає безнадійно.

— Видно Нога добре знає, що за його діла однаково живим не випустять! — пояснюють довкола.

— Та не сам Нога, усі вони однакові — однакова й доля їх жде!...

— Не буде з того нічого. Німці їх заберуть із собою й повипускають або поховають. Одна шайка!

Ся думка знаходить собі найбільше прихильників.

— А вжеж так! Чого вони тепер узялися за переговори? А як Нога та добровольці людей розстрілювали та по тюрмах мучили, тоді Німці не вели переговорів за тих, що терпіли?...

— Їм однаково усім треба! Як би не Німці, то й Нога не посмів би такого з людьми виробляти!

Почалися пригадування і нарікання на Німців, але чулися й інші голоси:

— Е, говори! Як би не Німці, то вже давно й ти сам може де раків годував би — „товарищі“ тобі далиб порядок!

— Да брат, у них розговори короткі! Усіб ми в них „контр-революціонерами“ одразу поставали, а „контр-революціонерам“ звісно шана яка!...

— Не знати ще, що воно й тепер буде!...

Та годі було переслухати всіх наших політиків. Ми розпрощалися і поспішили кожний на обід, бо вже давно був час.

По обіді я знова вийшов у місто — дуже цікаво було, що буде далі. Проходячи коло театру побачив я, що з нього виходили селяне з торбинами, мішками й іншими дорожніми пакунками; довкола будинку

було розкидано солому — скрізь видно було сліди замешкання.

— Звідки ви й куди йдете, дядюшки?

— А ми мобілізовані. Була мобілізація при одній владі, а тепер друга настала, значить, розходься по домах!

— Щож вас було тут розміщено?

— Авжеж. Тут би ми собі кватєру мали. Одну тільки ніч і ночувати довелося!

Он для чого мудра полтавська команда призначила театр! Доси ще, в найскрутніші часи усяких влад, будинок театру ніколи не було одведено під мобілізованих. Очевидно, що наші полтавські обєдинителі рішили були знищити раз на все одну театральну салю в Полтаві на зло клятим мазепинцям, але й тут нашим ворогам не повезло: саля осталася цілісенька!

Коло театру на парканах і на стовпах побачив я свіжо наліплені червоненькі білєтики. Наперед я не звернув був на них уваги: думав, що се якась рекляма, коли в очі мені впав підпис: „революційний комітет“ . . .

Що за історія, який такий комітет — звідки ще?

Підходжу ближче і читаю дуже ляконічну оповістку, що, мовляв, владу генерала Скоропадського скинуто революційним народом і тепер Полтавою має правити революційний комітет. Населення призивалося до спокою

і до покорення новій владі. Дальші роз-
порядження мали вийти незабаром. Під-
писано кількома нашими „юношами“
С.-Р-ами і між ними на видному місці
підпис нашого ех - льордмера Косенка!
(Український С.-Д.-„юноша“ з напрямком,
відповідно до обставин, від найправішого
до найлівішого.) Мені стало смішно: Бі-
дака! Примари минулої слави не дають
йому працювати десь там у лохвицькому
кооперативі! Лаври революції і високі
революційні пости не дають йому спати
спокійно!

Але як же помирити владу „револю-
ційного народу“ з владою Директорії? Чи
„ревком“ і її признає за владу револю-
ційного народу, а чи для „ревкома“ Ди-
ректорія, то вже „контр-революційна бан-
да“? Було і смішно, і сумно заразом.
Горе з нашими „революціонерами“! Один
навипередки перед другим хвалиться своєю
„революційністю“... На жаль, тільки
самою, бо далі тої „революційности“ хва-
литися нічим!

Іду на дальші розвідки. Дорогою зустрі-
чаю знайомого Жидка, мого великого при-
ятеля, що служив при мені діловодом і
бухгалтером міської м'ясної і миловарної
комісії, якої я був головою. О, сей усе
знає — той певно мені розкаже докладно
про різні новини!

— Ну що, Абраша, як діла, що чувати?

— З новою владою Вас!

— І Вас. Що побажаємо їй?

— Я такої влади взагалі не бажаю, доста вже її було при большевиках!

— Абраша, не будьте таким контр-революціонером: Виж іще молодий чоловік, починаєте кар'єру, Вам революційність саме до лиця!

— Та ну бо серіозно, хіба Ви не знаєте Косенка? Ну, що се таке? Або отих молокососів, що поїдписувалися разом із ним?..... Казали всі: „от Українці, Українці прийдуть, скинуть добровольців, ліпше жити будемо“, а тут на тобі й маєш: починається історія знова від большевиків!

— Не будьте несправедливі, сеж поки що тільки українські С.-Р-и та С.-Д-ки.

— Слухайте, Ви знаєте, що я українофіл і бажаю української влади (він таки справді таким був), тим-то мені подвійно болить, коли я бачу, що Українці так компромітуються. Що мене большевики хотіли повісити, то й не жаль, бо я таки по щирости контр-революціонер, але я волю одразу большевиків, ніж Косенка, котрий мене шанує і цінить за роботу, бо большевики, то вже знані бандити, а отакі „ревкоми“, то тільки повільний перехід до большевизму і компромітація Українців. Все одно, сей ревком своїми „українськими“

руками доведе всіх нас разом до большевицької петлі, а тоді й самому йому буде таж шана!

— Та чого Ви так песимістично дивитеся на речі? Аджеж от приходить Балбачан, той дасть справжній порядок — він же, кажуть, людина енергійна, розумна, ділова, твереза...

— А Ви знаєте, що наші „товаріші“ з ревкома говорили сьогодні?

— Де?

— А на мітінгу!

— На яким мітінгу?

— Живете в Полтаві, а не знаєте, що під боком у Вас робиться!

— Та звідкиж би я знав — отсе тільки Вас побачив тай хочу про новини розпитатися!

— Сьогодні зараз по „обнятю влади“, годині мабуть о першій, „товаріші“ зібрали мітінг у театрі. Виступало багато найріжноманітніших революціонерів, а між ними і Шинкар — якийсь напівбожевільний С.-Р. Плів, як звичайно, ріжні дурниці, а наприкінці зовсім недвозначно заявив, що Балбачан і Директорія, то ще не знати що за люде, а от московські большевики, так ото справжні приятелі трудового народа, і що, мовляв, він — Шинкар і його компанія в першу чергу протягнуть руку до своїх московських товаришів...

— Не може бути?!...

— От Вам і не може бути — я сам на власні вуха чув, а Ви кажете: „не може бути“!

— А інші як?

— Інші також в тім роді. Селянство, темна маса, кричать: „правильно!“, а що воно „правильно“, то й самі вони не знають. Взагалі настроїй такий, що колиб не билися вони і з Директорією! Сей Шинкар якийсь їхній ватажок, він їх і підюджує...

— Ну, ну, се Ви мене порадували!

— Бачите, вже й оповістки порозкляювали про нову владу. У них, видно, все здавна придумано й організовано! Хіба не могли пождати кілька годин, поки прийде регулярне військо Директорії?

Мені багато тепер прояснилося. Згадав я і попередження Ревуцького та Петренка, і поведення наших С.-Р-ів з Національним Союзом. Я всего міг сподіватися від наших С.-Р-ів, але в сей час симпатій і союзу їх з большевиками, навіть від них, сподіватися не міг!

— А що чувати з тими, що в окружнім суді?

— Сидять іще й досі. Німцям мабуть скоро обридне ся комедія — накажуть їх випустити тай край.

Але Німці були далеко розумніщі. Тогож вечера вони не тільки випустили тих,

що були в облозі, але взяли їх усіх під свою опіку. На таких умовах і „перемир'я“ було заключено, що Німці, мовляв, ручаться за них, що вони вже більше зла не чинитимуть і тому беруть їх на поруки. Так Нога і вся його компанія десь щезли з полтавського краєвиду під німецькою охороною, як і генерал Скоропадський з Київа!

Перші кавалерійські відділи балбачанівського війська прийшли до міста, здається, в той же день пізно у вечері, бо вже на другий день рано я бачив їх у місті. На другий же день я довідався, що балбачанівці „ревком“ арештували, і він у повному складі сидить у тюрмі. Як і за що, ні в кого було розпитатися, про се мені пізніше розказував сам Балбачан. Тогож дня по обіді, проходячи коло музикального училища, я побачив балбачанівських інфантеристів, які звідти виходили і ставали в ряди на бруку.

З крісами і кількома ручними скорострілами вони рушили по Пушкінській вулиці десь в напрямку Сінної площі. У вечері в Українськiм Клюбi я довідався і про ціль їхнього походу. Вони направилися до червоних касарень, де було розташоване „революційне“ військо, оточили касарні і наказали негайно видати зброю. „Дядюшки“ зробили се без ніякого опору.

Охотно віддали зброю і пішли собі по хатах. Тільки розходячися питалися:

— А хтож нам гроші заплатить?

— Які гроші?

— А нам же обіцуюно по сорок карбованців суточних...

Хто ті гроші обіцював „революційному народові“, мені так і не вдалося вияснити, зрештою мене ся справа мало й цікавила. Очевидно, що се був один із С.-Р-івських способів додавання революційного жару!

Про арешт нашого ревкому мені розказував Балбачан, коли мені довелося з ним бачитися у Станиславові, таке: влада Директорії, яку він представляв, обійшлася з членами ревкома наперед дуже чемно. Подякувала за поміч при взятю Полтави і запропонувала, щоб вони або признали розпорядження нової влади, або увійшли з нею в коаліцію і спільно виробили якийсь *modus vivendi*. „Ревком“ категорично заявив, що в ніякі переговори він не вступає, бо він, мовляв, представляє однуку законну владу „трудового народу“ і далі почав плести щось в тім же роді. Тоді його арештовано, він просидів в арешті, здається, одну добу, а по розв'язанню „революційного“ війська було випущено і його. Він собі розійшовся спокійно, тихо і мирно.

Справді, щось на протязі цілого місяця, який я пробув у Полтаві при владі Директорії, не чув я нічого більше про ревком — взагалі цілу ту історію було забуто. Тільки за кордоном уже я довідався (десь прочитав), що Шинкаря Балбачан мав розстріляти, що той ранений утік і т. д. Коли се було, не знаю, в кождім разі не в ті часи, хіба може пізніше, підчас приготовань у Полтаві до Трудового Конгресу. Про події того часу я чув уже в Києві, але про Шинкаря знов не довелося мені й тоді чути нічого.

* * *

Так скінчилася влада Гетьмана, на котру дехто з простодушних Українців покладав колись так багато надій. Правда, в Києві добровольці, по описаних мною полтавських подіях, держалися ще яких два тижні, але у нас київськими справами вже мало хто інтересувався. Ми доставали розпорядження від Директорії, Київ і не пробував мішатися до нас. Правда, відчувалася ненормальність у відносинах, але вона обходила найбільше купців і всяких інших людей, кому доводилося їздити і перебіратися раз-у-раз через „фронти“. Нова влада дуже скоро поширювалася на Полтавщину і на Чернигівщину. Коло

навкруги Києва усе вужчало — ясно було, що ніякі сили вже не спасуть генерала і його оборонців. Лишалось одно цікаве питання: як генерал сам особисто вийде із тої сумної ситуації, в котру він поставив себе? На жаль, і тут він не показав себе на такій висоті, як належало би голові держави і людині, якої імя перейде в історію: утік разом із Німцями, під їх охороною, подібно, як і його заступники в роді нашого Ноги! А вже чистою насмішкою над народом і державою звучали його прощальні слова, які приніс нам телеграф: „Бог не дав мені збудувати України...“ і тому, мовляв, я покидаю вас, невдячні Українці і йду шукати щастя десь инде з моїми помічниками і покровителями... Ті слова про „будування України“, після слів останньої „грамоти“ про „відновлення Великої Росії“, для котрої то великої цілі колишній український Гетьман закликав „зеднатися коло нього“, нарешті після тих знущань над українськими національними ідеалами, над українською національною справою і над Українцями, — усіх тих знущань, котрих допустився колишній Гетьман із своєю московською камарилею — сі слова можна було розуміти хіба як недостойну шутку! Бо не видано ще нігде і не чувано, щоб „Бог допомагав“ комусь щось будувати, коли той буду-

ватель сам руйнує і підкопує свою справу! З далеко більшим правом колишній Гетьман міг виправдуватися в другім напрямку, мовляв: „Бог не допоміг мені збудувати Великої Росії“, — се не тільки цілком відповідало би змістові його останньої „грамоти“, але і у великій мірі цілій його семимісячній державній роботі.

Тепер дуже часто доводиться чути такі твердження: „Українці своїм повстанням проти Гетьмана зруйнували власними руками свою державу“!

Ах, як би се було так! Тодіб ми мали бодай ту втіху, що мали би в чім каятися! На превеликий жаль, ми й тої утіхи не маємо. Бо хто бачив ту „нашу“ державу на власні очі, особливо в останній місяць її істнування, хто з Українців відчував її кожний день і час на власній шкірі, той мусить по совісти сказати, що коли Україна в перші місяці гетьманського правління мала сяке-таке право на імя України, то в останнім місяці вона на те мала далеко менше права, ніж при Керенському та Миколі II! Бо за часів „єдиної Росії“ Українців бодай не сміли розстрілювати на місті без суда і слідства за саму тільки українську мову! Бо за тих часів не учиняли таких диких погромів в українських інституціях: не трошили бюстів і не нищили українських книгозбірень і при

тім офіційальні агенти влади! Бо за тих часів ніхто не дозволяв собі публично знущатися з української мови й національності! Бо за тих часів ніколи в тюрмах не сиділо стільки Українців, бо тоді трьохколіровий прапор був символом єдиної Росії!... І тільки за часів „Гетьмана Всієї України“ Павла Скоропадського стали можливі усі ті отверті і явні знущання над Україною і над її народом, а трьохколіровий прапор над матерю городів українських, над нашою святою Софією став символом якоїсь доси нечуваної „України“!...

По правді останні часи гетьманування Скоропадського можуть цілком дорівнятися до большевицької і денікинської влад на Україні, алеж сі останні кожний Українець бодай має право назвати чужоземними, окупантськими, узурпаторськими!...

Отже, кажу, що повстання проти Гетьмана не могло зруйнувати української держави, бо її фактично не було вже. Натомість, з повним правом, кожний може сказати, що повстання проти генерала Скоропадського знищило базу і Пемонт „Єдиної Неділімої“ Росії.

В останні часи його влади стало для всіх очевидно, що України при ньому „не було, нет і бить не может“, що натомість з України була Росія і мусіла не тільки

сама остатися надалі Росією, але й відбудувати решту Росії своїми силами, своїм коштом і кровю своїх синів!

Тим треба пояснити й успіх повстання. Тратити Українцям не було чого, хіба базу відбудови єдиної Росії. Ту базу й боронили ті, для кого вона була потрібна й дорога — об'єднаний російський національний фронт. Тому й об'єдналися проти генерала усі Українці без різниці світоглядів і партій в один український національний фронт, бо розуміли, що як би далі не було, але гірше, ніж тепер, бути не може. І справді, навіть безталанна Директорія при всій своїй безталанності не могла поставити так безнадійно українську справу, як вона стояла тоді, коли у Києві під трьохколіровим прапором і під обороною московського війська ховався від власного народу „Гетьман усієї України“!...

Українська т. зв. „демократія“, щоби звалити з себе хоть частину вини за зруйнування української держави, або краще сказати, за невміння її збудувати, дуже любить посилатися на те, що за часів Гетьмана України не змогли побудувати українська „дрібна буржуазія“ та „українська земельна плітократія“. Такі твердження то є свідомо неправда або лицемеріє, в тій цілі, аби комусь замилити очі. Всякий безсторонній глядач мусить признати, що

за часів Гетьмана Українці стояли при владі не більше, як і за часів Раковського! Бо Лизогуба, Василенка, Науменка та їм подібних з таким же правом можна назвати заступниками української буржуазії та плутократії, як нпр. Ю. Коцюбинського, Овдієнка, Скрипника і інших большевицьких будувателів з українськими іменами радянської України — можна назвати заступниками українського пролетаріату. Щодо інших правителів гетьманського періоду, отих усіх Кістяковських, Рейнботів і т. п., то вони настількиж мають права на імя Українців, як і Рафес та Раковський і стількиж прав на українське державне будівництво. Коли розуміти національність людини яко комплекс певних духових прикмет, а між ними на першім місці і її національну свідомість та світогляд, коли оцінювати людські вчинки з того вихідного пункту, а не з огляду на расову або клясову приналежність даної людини, то треба признати, що за всі періоди існування української держави т. зв. українська „буржуазія“, до котрої треба віднести національно свідому і несоціялістичну частину української інтелігенції і селянства (всіх отих „куркулів“, що їх з такою погордою трактує українська „демократія“!) — ота буржуазія українська ніколи при владі не стояла

і за державне будівництво досі ніякої вини понести не може.

Менш національно свідома частина українського народу не мала часу зорганізуватися і, під впливом реальної дійсності, утвореної клясовим світоглядом і клясовою тактикою української „демократії“, наперед блукала манівцями між Селянською Спільною і всякими „Союзами собственниковъ“. А коли маленька дрібка національної несоціалістичної інтелігенції взялася за її організацію, то з огляду на обставини життя, а головне на свою справді демократичну і занадто толерантну тактику не могла провадити своєї організаторсько-будівничої роботи серед червоного пролетарського терору, як однаково і серед чорного терору плітократичного. Національна диференціяція, що почалася в тих верствах українського громадянства, не мала досить часу, аби довершитися і тому три українські несоціалістичні партії (Партія Хліборобів-Демократів, Українська Народня Партія і нарешті Українська Республіканська Партія) ніколи не мали своїх заступників серед міністрів української держави в усіх формах її існування (участь Українських Республіканців в „уряді“ за часів еміграції — в Тарнові не може трактуватися серіозно — цілий той „уряд“ не мав ніякого реального значіння).

Отже коли національної української плітократії не було (на жаль!), то дрібну українську буржуазію, котра повинна би була бути підвалиною нашої держави, з огляду на свою потенціяльну силу, у с і без виїмку уряди старанно віддаляли від державного будівництва, замість того, щоб визвати її до національного життя і державно-будівничої творчости. В тім то й полягали на мою думку — не тільки помилки, але свідомий злочин усіх наших дотеперішних урядів.

Тому - то великою неправдою є, коли дехто намагається переложити свою вину на ту нещасну українську „буржуазію“, котрої ціла вина полягає найбільше в тім, що вона на власній шиї виносила усі оті „демократичні“ і великопанські уряди і не мала ніколи досить сили й відваги, щоб їх скинути, або може мала за багато терпеливості і тому удержувала їх своїми трудами і своїм коштом на погибель собі і державі українській!

Але коли історія ще не сказала над Україною свого останнього слова і коли може ще настане час справжнього національно-державного будівництва, то тоді в нім участь, коли не головну роботу, мусять взяти і безпосередньо возмуть ті верстви українського народу, які складають його більшість і творять його основу. Тоді

і тільки тоді, як вони стоятимуть при владі, вони можуть нести й відповідальність перед історією за себе і за свою державну роботу!

Дехто ототожнює правління Гетьмана Скоропадського з українською монархією. Се твердження ще більш несправедливе, ніж перше. Нігде й ніколи в державнім життю не почувалася власна рука голови держави, ніколи не давалася відчуті його творча ідея, ніхто не виявляв пошани перед його авторитетом, бо такого фактично й не було. Відчувалася рука Німців, Лизогуба, Кістяковського або Рейнбота — кожний з них мав більше авторитету і фактично міг більше зробити, ніж Гетьман. Навпаки — треба констатувати, що він сам часто являвся знаряддям в руках своїх міністрів і не тільки міністрів, але й усіх отих „Протофісів“, „Суозифів“, „Союзовъ собственниковъ“ і тому подібних антиукраїнських організацій. На жаль, тільки Українці й українські організації мали найменше впливу на Гетьмана, і в тім не знати чия найбільша вина... Нема що й говорити, що на імя українського монарха він найменше заслугує, бо до укріплення не тільки своєї династії, але й своєї держави він особисто найменше спричинився. При ньому через те існувала „його“ держава, бо вона була потрібна

його, або нашим „союзникам“ — Німцям. Фактично се була окупація, порівнюючи дуже м'ягка, але всеж окупація Німцями багатой української землі. Назвати її Росією Німцям ніяково було, бо вони або мусли признати тоді над нею большевицьку владу, або продовжувати відбудовання своєї Росії і за межі України. Перше їм було не вигідне, бо з України нічогоб не дістали при большевицькім господарюванню, а другого не могли зробити з огляду на величезні простори цілої російської держави, хоть, як те виявилось пізніше, вони й хотіли того. В кождім разі Німців інтереси української держави, як такої, обходили найменше. Тож і всі заслуги Гетьмана і його урядів в справі відбудовання економічного життя на Україні треба в найбільшій мірі віднести на кошт його „союзників“. Колиж для них обставини змінилися так, що вони не в силі були більше опікуватися Україною, то Гетьман не тільки її не вдержав, але навіть не спробував обстоювати „свою“ державу, а відразу заявився за федерацією. Рекомендація для „монарха“ і „монархії“ не з найліпших!

Отже ототожнювати правління генерала Скоропадського з українською монархією можна хіба тільки в ціли дискредитації ідеї української монархії і монархічної ідеї

взагалі. Бо генерал виявив досить рис, які можуть характеризувати монарха і монархічний лад з відємної сторони, і ні одної, яка би їх характеризувала із сторони додатної.

Дехто знова наводить гетьманування Скоропадського, як зразок, в цілях дискредитації самої ідеї гетьманату. Нема чого й говорити, що такі аргументи не видержують ніякої критики. Бо з одного боку й наші т. зв. „народні“ уряди, чи за часів Центральної Ради, чи за часів Директорії не показали вище урядів гетьманських, та й державна їх творчість в кождім разі не була ліпшою, особливо коли дивитися на неї в історичній перспективі. Але вже самий спосіб „обрання“ Гетьмана перекидає аргументи противників традиційної української форми влади, бо ми звикли її розуміти так, що Гетьмана, в той чи інший спосіб, вибірає народ, або бодай якась його частина, а не наставляє чужоземна влада, як то було зроблено з генералом Скоропадським (бо оті вибори „Союзомъ хлѣборобовъ собственниковъ“, по правді, всякий мусить назвати комедією). Наказне гетьманство (яка форма набуття влади найбільше підходить до казуса з генералом Скоропадським), ніколи не було ні питомою формою нашої державної влади, ані тим більше — бажаною для нас. І коли деякі

з наказних Гетьманів (як Полуботок) заслужили собі признання народу і почесне ім'я в українській історії за свої особисті прикмети, то такі випадки хіба ще більше підкреслюють особисту нездарність генерала і в тім напрямку!

За генерала і його політику можуть відповідати ті, хто його настановляв і хто ним фактично керував, а цілий український народ є повинний хіба в тім, що він терпів над собою такого правителя. Ся вина є найгірша — в тім народ наш найбільше завинив за останні шість літ своєї історії відносно усіх своїх правителів і правительств, котрим корився і кориться, але яких сам ніколи не настановлював!...

Як би там не було — сумно закінчився той період нашої історії, який охрещено „гетьманщиною“ і не менше сумно почався слідуєчий, що є звязаний з іменем „Директорії“.

Кінець першої частини.

З М І С Т.

	Стор.
Від автора	3
ГОЛОВА I. Останні дні Центральної Ради. Настрої на Полтавщині. Полтавські гу- бернські земські збори в квітні 1918. р.	5
ГОЛОВА II. Вибори Гетьмана і вражіння від них і від перших кроків Гетьмана. Міністри з Полтавщини — Лизогуб і Соколовський. Перші кроки Національ- ного Союзу — відозви до Гетьмана і до німецького народу	37
ГОЛОВА III. Всеукраїнський з'їзд коміса- рів освіти. Маніфестація в честь Гетьмана Івана Мазепи. Духовний собор і його відгомони. Делегація від комісарського з'їзду до Гетьмана. Моя промова до Геть- мана і його відповідь	69
ГОЛОВА IV. Убійство Івана Стешенка у Полтаві. Мої сутички з губерніяльним старостою. Причини і наслідки їх . . .	114
ГОЛОВА V. Боротьба за українізацію в Полтаві і в Полтавщині. Робота Д. Ян- чевецького. Я — поширювачель унії. Труси у мене і моя відповідь на те. Убійство московським добровольцем за- лізничника самостійника в Полтаві. Ні- мецька політика	137

ГОЛОВА VI. На переломі. Організація відділу Українського Національного Союзу в Полтаві. Делегація на Всеукраїнський Національний Конгрес у Києві. Наша подорож до Києва і київські враження „Кінець самостойности“ 180

ГОЛОВА VII. Повстання проти Гетьмана і його відгомін у Києві і в Полтаві. Боротьба за Полтаву. Прихід Балбачана. Влада Директорії і місцеві „революціонери“. Кінець Гетьманщини 228

ГОЛОСИ ПРЕСИ
про перший том Споминів
В. Андрієвського :

Ч. 6. ВІКТОР АНДРІЄВСЬКИЙ. З
минулого. (Рік 1917 на Полтавщині.)
2 частини. Берлін, 1921. Стор. 158
+ 212.

Зміст I. частини: 1. Всеукраїнський з'їзд на Полтавщині (21.—22. травня 1917.) — 2. „Союзъ Хлѣборобовъ Собственниковъ.“ — 3. Вибори до полтавської мійської Думи (червень-липень, 1917. р.). — 4. Між першим і третім універсалом.

*

Дуже цінна книжка, принята дуже добре критикою. Е. Чикаленко пише про неї в „Літер.-Наук. Вістнику“ (кн. II, за червень 1922. р.): „Якби й наші політичні діячі послідували за В. Андрієвським і таксамо, як він, розказалиб щиро, правдиво, без потайки і без прикрас усе те, що вони бачили й робили, то не мало прислужилисяб для історії сучасного нашого лихоліття.“

У другій рецензії тогож Чика-
ленка (амер. „Свобода“ з 29. IX.
1922) читаємо:

„Спомини В. А-го друкувалися в
берлінському „Укр. Слові“ і їх дово-
дилося читати малими порціями...
Тепер же, коли я взявся за сю книжку,
то не відриваючись прочитав її в друге
з великим інтересом, навіть з захоплен-
ням... Свою діяльність розказав
він талановито, образно і надзвичайно
інтересно...“

*

„Український Прапор“ ч.
15, з 15. IV. 1922 пише, що „ці надзви-
чайно інтересні спомини тим цінніші,
що вони одинокий того роду твір, який
описує переживання свідомого Українця
на Лівобережній Україні... Спомини
писані спокійним тоном і при тім острі,
мов не пером писані, а ножем. В нашій
мемуаристиці будуть вони довго заміт-
ною появою“.

*

„Автор виступає перед нами як не-
звичайно темпераментна людина, як
націоналіст, котрому дорогим є все
українське, як робітник, щиро від-
даний народній справі, як ненавистник

Москви, що вперто й послідовно несе за-
гладу Україні. В. Андрієвський виявив
себе дуже гарним оповідачем. Його
книжку читається без зупинки, як
цікаве оповідання. Було би бажаним,
щоб автор докінчив свої спомини під
тим самим кутом погляду та дав повну
картину своїх переживань як громадя-
нина, щоб діти бачили, як їх батьки
помилялися“. (Ф. Федорців у „Гром.
Вістнику“, ч. 84 з 4/6 1922).

*

Тільки рецензент „Наканун“ (ч. 165,
1922) А. Харченко „прочель эту
книгу по обязанности рецензента“ і не
завидує „добровольнымъ ея читате-
лямъ“.

Накладом „Українського Слова“ вийшли досі:

І. Бібліотека „Українського Слова“:

1. В. Андрієвський. До характеристики українських правих партій.
2. В 60-і роковини смерті Тараса Шевченка.
3. Бандурист. Жах. Збірка оповідань.
4. Б. Лепкий. Незабутні. Нариси.
5. Памяти Ів. Франка. Зібрав Кузеля.
6. В. Андрієвський. З минулого. I.
7. Українська літературна мова й правопис.
8. І. Котляревський. Твори. Том I. Енеїда.
9. І. Котляревський. Твори. Том II. Наталка Полтавка, Москаль Чарівник і Ода до князя Куракіна.
- 10—12. Д. Дорошенко. Славянський світ в його минулому й сучасному.
13. В. Леонтович. Спомини утікача.
14. І. Герасимович. Життя й відносини на Радянській Україні.
15. Д-р С. Томашівський. Під колесами історії. Нариси й статті.
- 16—17. О. Стороженко. Твори. Марко Проклятий і інші оповідання.
18. Слово о полку Ігоревім. В оригіналі і перекладах, із поясненнями Б. Лепкого.

19. Т. Шевченко. **Кобзар**. Ілюстр. вид.
20. Т. Шевченко. **Гайдамаки**. Іл. вид.
- 21—22. Т. Шевченко. **Повісти (Артист, Музика й ин.)**.
23. Т. Шевченко. **Думки**. Вибір поезій.
24. **Достойно сьть**. Памяти Т. Шевченка.
25. **О. Федькович**. Вибір поезій.
26. **Дещо про гроні**.
27. **Рідне Слово**. Збірка новель і оповідань.
28. П. Куліш. **Твори**. Т. I. **Чорна Рада**.
29. П. Куліш. **Твори**. Т. II. **Поезії**.
30. В. Леонтович. **Хроніка родини Гречок**. Роман в 6 частинах.
31. І. Герасимович. **Голод на Україні**.
- 32—33. В. Бирчак. **Василько Ростиславич**. Історична повість з XI. віку.
34. В. Ємець. **Кобза та кобзарі**. З бібліографічним додатком З. Кузелі й 16 обр.
35. Б. Клиш. **Національне виховання**.
36. П. Куліш. **Твори**. Т. III. **Україна**.
37. П. Куліш. **Твори**. Т. IV. **Пеалтир**.
38. Д-р Ст. Рудницький. **Огляд національної території України**.
39. І. М. Орлов. **Каїн і Авель**. Драма.
40. Д-р Ст. Рудницький. **Українська справа зі становища політичної географії**.
41. В. Андрієвський. **З минулого**. Т. II., част. 1. **Гетьман**.
42. В. Андрієвський. **З минулого**. Т. II., част. 2. **Директорія**.
43. О. Яремченко. **Основи пластуництва (скавтіngu)**. Із 18 рисунками.

II. Монографії з обсягу мистецтва.

1. О. л. А р х и п е н к о. **Твори.** З портретом художника й 66 світлинами. Вступна стаття проф. Г. Г і л ь д е б р а н д т а. 4°.
Чотири окремі видання на мистецькому папері: українсько-англійське, німецьке, французьке й італійське.
2. О. Н о в а к і в с ь к и й. **Твори.** З портретом художника й 25 світлинами. Вступна стаття Б. Л е п к о г о. 4°.

III. Підручники.

1. О. л. Б а р в і н с ь к и й. **Оповідання з всесвітньої історії (старинної й середньовічної).** Ч. I. З 35 ілюстраціями.

IV. Чужомовні видання.

1. I. H e r a s y m o w y t s c h. **Hunger in der Ukraine.** Mit 46 Bildern und Diagrammen.
2. N. K o s t o m a r i w. **Zwei russische Nationalitäten (Ukrainer und Moskowiter).**

V. Поза серіями.

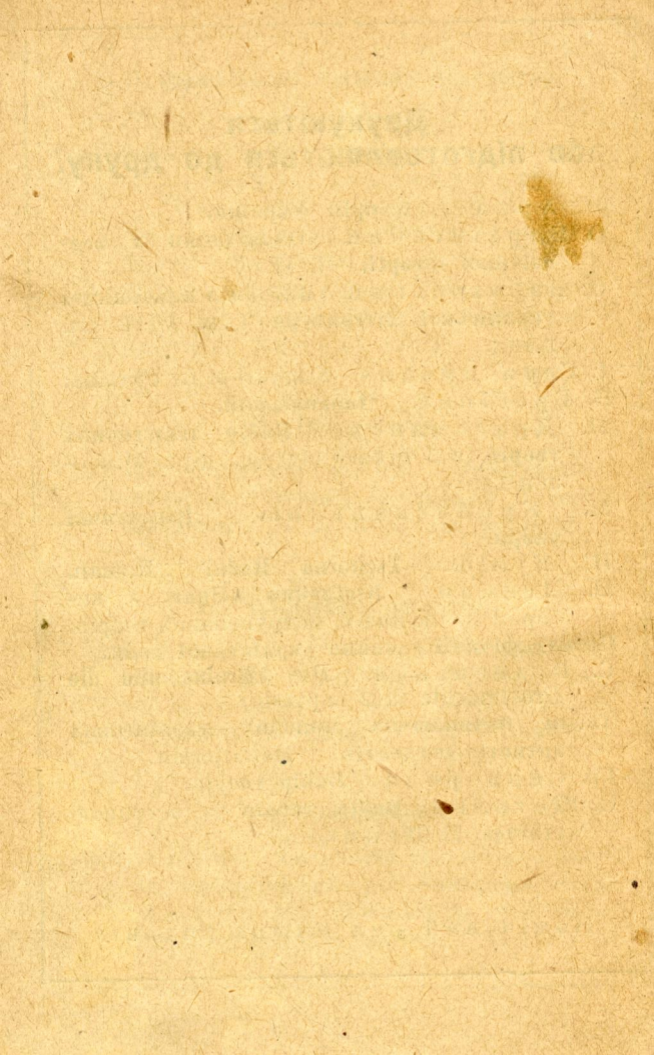
1. С т р у н и. **Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів.** Влаштував Б. Л е п к и й. 2 томи. З багатьома ілюстраціями.

**Друкуються
або підготовляються до друку.**

- М. Аркас. Історія України.
- О. Барвінський. Оповідання з все-
світньої історії. Ч. II.
- О. Барвінський. Віймки з найновіщої
української літератури (для VIII. кл.
гімн.).
- І. Герасимович. Starvation in Ukraina.
- Є. Гребінка. Чайковський.
- М. Драгоманов. Вибір політичних
творів (в 5 томах) під ред. д-ра М. Ло-
зинського.
- М. Кропивницький. Драматичні
твори.
- П. Куліш. Tschorna Rada. Roman.
- Б. Лепкий. Ювілейна збірка, з ви-
бором найновіших, недрукованих творів.
- Орфографічний словник української мови.**
- С. Рудницький. Die Ukraine und die
Grossmächte (з 2 картами).
- Твори починаючих молодих українських
артистів-студентів. Монографія.
- Гр. Сковорода. Вибір творів.
- О. Щоголів. Вибір творів із вступною
статтею Б. Лепкого.

Намічений ряд інших видань.

PA

35

7.89
(1986)

„Ukrainske Slowo“, Buch- und Zeitungsverlag,
G. m. b. H., Berlin-Schöneberg, Hauptstraße 11.

БІБЛІОТЕКА

„Українське Слово“

Ч. 41

Віктор Андрієвський

З МИНУЛОГО

Том II

Від Гетьмана до Директорії

Частина перша:

ГЕТЬМАН

*

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“, Nr. 41

Andrievskij's Erinnerungen II. Der Hetman

The Ukrainian Word Library, Nr. 41

Memoirs by Andrievskij II. Hetman

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ